

26.

ΠΗΓΗ 1

Επί τη βάσει στοιχείων του Α. Σίδερι και του Α. Ανδρεάδη, έγινε δυνατή η σύνταξη των παρακάτω πινάκων:

Ελλάς: Εξέλιξη του δασμού επί της εισαγωγής σιτηρών

Έτος	Σίτος		Καλαμπόκι		Άλευρα
	δρχ/ εκατόλιτρον	1836 = 100	δρχ/ εκατόλιτρον	1836 = 100	δρχ/ εκατόλιτρον
1836	1,42 ⁹⁹	100	100	100	-
1843	κινητός δασμός	-	κινητός δασμός	-	-
1859	1,42	100	1,06	120	-
1867	0,071	5	0,53	6	0,22
1884	0,355	25	1,56	176	0,009
1892	5,73	400	2,34-3,90	264-440	9,36-5,07
1904	15,60	1100	-	-	-
1905	17,16	1210	-	-	-
1914	21,70	1528	-	-	30,8

(Πηγές: Α. Σίδερις, «Αγροτική Πολιτική 1833-1933», σ. 276, Α. Ανδρεάδης, «Les progres economiques de la Grece», 1919, «Έργα τ. 2, σ. 205, Η. Lefeuvre - Meaulle, ε.α. σσ. 35-36).

Εν συνεχεία, παραθέτω την συγκριτική εξέλιξη των τριών ανωτέρω δασμών, λαμβάνοντας ως βάση το έτος 1867, κατά το οποίο ο δασμός είχε φτάσει στο χαμηλότερο επίπεδο:

Ελλάς: Εξέλιξη του δασμού επί των σιτηρών (1967 = 100)

Έτος	Σίτος	Καλαμπόκι	Άλευρα
1867	100	100	100
1884	500	2.933	40,9
1892	8.000	7.333-4.400	4.254-2.304
1904	22.000	-	-
1905	24.200	-	-
1914	30.560	-	14.000

Στους ανωτέρω πίνακες, είναι εμφανής ο διαχωρισμός ανάμεσα σε δύο φάσεις της πορείας του ελληνικού δασμολογίου επί των εισαγομένων σιτηρών: στην πρώτη φάση, που φθάνει ως τα 1884, ο δασμός έχει μειωθεί στο έπακρο, ενώ στην δεύτερη, που άρχεται από το ίδιο έτος 1884, μια νέα ισχυρότατα προστατευτική των εγχωρίων σιτηρών πολιτική εγκαινιάζεται.

Στην πραγματικότητα, πρόκειται για μια ριζική αλλαγή κατευθυντήριας γραμμής: η προς του 1880 πολιτική φέρει την σφραγίδα της ισχυράς προσωπικότητας του Αλεξ. Κουμουνδούρου, ενώ η εν συνεχεία νέα κατεύθυνση υπαγορεύεται από τον Χαρίλαο Τρικούπη. Είναι προφανές ότι ο Κουμουνδούρος και ο Υπουργός του Κεχαγιάς, θερμοί θιασώτες και οι δυο μας προστατευτικής δασμολογικής πολιτικής επί της ανερχομένης βιομηχανίας, στο

δασμολόγιο τόσο του 1857 όσο και του 1867, ετήρησαν ωστόσο έναν «εξοργιστικό φιλελευθερισμό» καθ' όσον αφορά την γεωργική πολιτική και δη τα σιτηρά.

Ο Κουμουνδούρος ύψωσε τον δασμό επί των εισαγομένων βιομηχανικών ειδών τελικής κατανάλωσης, υπό τον όρο ότι υπήρχε εγχώρια παρεμφερής παραγωγή. Αφ' ετέρου επέφερε μια εντυπωσιακή μείωση στον δασμό επί των σιτηρών και των πρώτων υλών. Ο ακόλουθος πίνακας προσφέρει μια αναλυτική εικόνα της γενικής δασμολογικής πολιτικής του Κουμουνδούρου.

Οι κατευθύνσεις του δασμολογίου Κουμουνδούρου (1857 και 1867)

Φορολογούμενα είδη	Παλιός δασμός (προ του 1857)	Νέος Δασμός (ολοκληρωθείς το 1867)
Πρώτες ύλες.....	100	50
Τελειωμένα βιομηχανικά είδη των		
οποίων παραγωγή υπάρχει εν Ελλάδι ...	100	120
Βιομηχανικά είδη των οποίων παραγωγή δεν υπάρχει εν Ελλάδι.....	100	100
Είδη πολυτελείας.....	100	150
ΣΙΤΟΣ.....	100	5
ΚΑΛΑΜΠΟΚΙ.....	100	6

Είναι σαφές ότι, κατά την σύλληψη του δασμολογίου Κουμουνδούρου, τα σιτηρά θεωρήθηκαν μάλλον ως πρώτες ύλες για την βιομηχανία -δηλαδή ως αγαθά εισερχόμενα στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης- **απολύτως πρώτης ανάγκης**.

Στην προοπτική πρέπει να εγγραφούν και οι προσπάθειες του Κουμουνδούρου υπέρ της προσάρτησης της Θεσσαλίας. Η επαρχία αυτή ήταν ήδη φημισμένη για τον γεωργικό πλούτο της και δη για τις δημητριακές δυνατότητές της. Θα ήταν δυνατόν, ως ελληνική επαρχία, να δώσει επί τέλους μια οριστική λύση στο ελληνικό σιτικό πρόβλημα. Πλην όμως, οι μαζικές αγορές Θεσσαλικής γης από τους Έλληνες μεγιστάνες του εξωτερικού ανέτρεψαν αιφνιδίως τα σχέδια του Κουμουνδούρου: η Θεσσαλία του 1880, κυριαρχούμενη από τα τσιφλίκια, αρνήθηκε ν' αναλάβει τον ρόλο του ελληνικού σιτοβολώνα. Αντιθέτως, εμφανίστηκε ως μια περιοχή αποφασισμένη να επωφεληθεί της προνομιακής θέσης της, πουλώντας ακριβά τις υπηρεσίες που της ζητούσε η Ελλάδα και αντλώντας εξ' αυτού το μέγιστο κέρδος.

Κ. Βεργόπουλου, Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας, σσ. 142-143.

ΠΗΓΗ 2

Ο αιφνίδιος σχηματισμός της μεγάλης γαιοκτησίας από τους Έλληνες χρηματιστές του εξωτερικού υποχρέωσε τον Τρικούπη να διαμορφώσει ένα ολόκληρο σύστημα οικονομικής προστασίας της τσιφλικικής οικονομίας.

Καταρχήν ο Τρικούπης, σε αντίθεση με την πολιτική του Αλ. Κουμουνδούρου, πενταπλασίασε το δασμό πάνω στα εισαγόμενα σιτηρά το 1884, ενώ κατά το 1892 τον ήδη υψηλό δασμό τον αύξησε ακόμα κατά 1.60%. Ο σκοπός του ήταν προφανής: να περιορίσει την εισαγωγή του αλλοδαπού σίτου, ώστε ο εγχώριος να υπερτιμηθεί και να διογκωθεί η έγγειος πρόσσοδος των τσιφλικούχων.

Παράλληλα, ο Τρικούπης πρόσφερε δύο ακόμα δώρα στους νεοπαγείς τσιφλικούχους της Θεσσαλίας:

- α) Κατάργησε τη φορολογία της δεκάτης επί των σιτηρών, η οποία αντιπροσώπευε το σημαντικό ποσοστό του 70% των εσόδων του συνόλου των εγγείων φόρων ή το 12% των συνολικών εσόδων του δημόσιου προϋπολογισμού. Τη δεκάτη αντικατέστησε ο λεγόμενος «φόρος αροτριώντων κτηνών», ο οποίος απέφερε μόλις το 1/3 των εσόδων της πρώτης. Ο νέος φόρος ανακούφισε τους τσιφλικούχους διπλά, όχι μόνο γιατί μειώθηκε ποσοτικά η αξίωση του δημοσίου, αλλά και γιατί ο νέος φόρος ήταν εύκολο να επιβαρύνει τελικά τους καλλιεργητές, εφόσον δε συνδεόταν με την ιδιοκτησία αλλά με τον αριθμό των ζώων που χρησιμοποιούνταν.
- β) Κατάργησε το τελωνείο Θεσσαλίας, για να διευκολύνει τις εποχικές μετακινήσεις της νομαδικής κτηνοτροφίας στις περιοχές των ελληνοτουρκικών συνόρων. Η κατάργηση του τελωνείου αυτού σήμαινε βέβαια ζημιά του δημοσίου κατά 300.000 δραχμές, όμως έδωσε τη δυνατότητα στους τσιφλικούχους να αυξήσουν τα ενοίκια για την παραχώρηση εκτάσεων για βοσκή.

Στην περιοχή αυτή η προστασία των τσιφλικιών ήταν πλήρης. Οι γαιοκτήμονες της Θεσσαλίας, όντας εξασφαλισμένοι, πέρασαν σε ακόμα πιο επιθετική στάση. Περιορίσαν προοδευτικά τις καλλιεργούμενες εκτάσεις για δύο λόγους: α) για να πετύχουν τεχνητή υπερτίμηση των σιτηρών στην εγχώρια αγορά και συνεπώς αύξηση της εγγείου προσόδου και β) για να απελευθερώσουν εκτάσεις προς ενοικίαση στην αποδοτικότερη νομαδική κτηνοτροφία. Στη δωδεκαετία 1885-1897, οι καλλιεργούμενες με σιτηρά εκτάσεις μειώθηκαν ραγδαία κατά 42, 4%, ενώ η Ελλάδα συνέχιζε να έχει δημητριακό έλλειμμα και ενώ ο προστατευτικός δασμός επί της εισαγωγής σιτηρών ανέβαινε στα ύψη. Η υπερτίμηση του εγχώριου σίτου επέφερε συνεχή ανατίμηση της αγροτικής γης στη Θεσσαλία. Μέσα σε 37 χρόνια, 1880-1917, η τιμή της γεωργικής γης αυξήθηκε κατά 5-6 φορές.

Ι.Ε.Ε., τόμος ΙΔ', σσ. 70-71

Με βάση τις πηγές και τις ιστορικές σας γνώσεις:

- α) Να περιγράψετε την πολιτική του Κουμουνδούρου συσχετίζοντάς την με την στάση των αγοραστών της Θεσσαλίας γης (Ελλήνων του εξωτερικού) σχετικά με το σιτικό πρόβλημα.
- β) Να σχολιάσετε την άποψη ότι η «Θεσσαλία, γη των τσιφλικιών και των σιτηρών, αντί να προωθεί τη βιομηχανική ανάπτυξη, σύμφωνα με τα σχέδια του Κουμουνδούρου, εξελίχθηκε, λόγω της πολιτικής Τρικούπη, σε μια σοβαρή **τροχοπέδη** αυτής της ανάπτυξης».

27.

ΠΗΓΗ 1

Εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου

Από τον ορυκτό πλούτο της χώρας είχε αξιοποιηθεί ως τα μέσα του αιώνα (σημ: 19ου αιώνα) κυρίως η σμύριδα της Νάξου, που αποτελούσε εξαγωγίμο προϊόν. Με το νόμο ΣΒ΄ της 18ης Ιουλίου 1852, η εκμετάλλευση των ορυχείων είχε δοθεί ύστερα από δημοπρασία στον Άγγλο Ρίτσαρντ Άμποτ με ευνοϊκούς όρους για το δημόσιο. Η παραγωγή σμύριδα έφθασε το 1856 τις 40.000 καντάρια, ενώ το 1859 η εξαγωγή της απέφερε 256.424 δρχ.

.....
Για την προώθηση της αξιοποίησής του ορυκτού πλούτου της χώρας είχαν γίνει τότε ειδικές μελέτες. Στα 1859 για παράδειγμα μια μελέτη του Γερμανού Έντουαρντ Χάιντερ για τη «γη της Σαντορίνης» μεταφράστηκε από τα γερμανικά στα γαλλικά και τυπώθηκε από την ελληνική κυβέρνηση για να προβληθούν οι ιδιότητές της για χρήση σε υδραυλικά έργα.

.....
Μια θετική προσπάθεια για την άρση των εμποδίων στον τομέα ορισμένων βιομηχανικών υλών σημειώθηκε το 1867 με την ψήφιση του νόμου «περί μεταλλείων και ορυκτών». Ο νόμος εκείνος σκοπός είχε να ενθαρρύνει τις ξένες επενδύσεις και να στρέψει την εγχώρια αποταμίευση στην εκμετάλλευση του πλούτου της ελληνικής γης. Πραγματικά μέσα σε λίγα χρόνια από την ψήφιση του νόμου σημειώθηκε ένας πρωτοφανής για τα ελληνικά χρόνια πυρετός για την έρευνα και εκμετάλλευση του ελληνικού υπεδάφους.

Όπως γράφει το τότε τμηματάρχης της Δημόσιας Οικονομίας του Υπουργείου Εσωτερικών Α. Μανσόλας, «η μεταλλευτική βιομηχανία εξήγειρε την δραστηριότητα και την κερδοσκοπική των πολιτών τάση, πανταχού δε σχεδόν της Ελλάδος περιέτρεχον τα όρη και τας κοιλάδας προς ανίχνευσιν του υπό την επιφάνειαν αυτών, κατά την ιδέαν των απλουστέρων, υποκρυπτομένου πλούτου, εξ ου ωνειροπωλούντο αμύθητα κέρδη». Από το 1867 ως το 1875 υποβλήθησαν στο υπουργείο Εσωτερικών 1.086 αιτήσεις για την παραχώρηση μεταλλείων και ορυχείων εκτάσεως εκατομμυρίων στρεμμάτων. Από τις αιτήσεις αυτές εγκρίθηκαν 359, αλλά σε 40 από αυτές ενεργήθηκαν σχετικές έρευνες, και στα τέλη του 1875 παρέμειναν σε λειτουργία μόνο 9.

ΠΗΓΗ 2

Δια του Β.Δ. της 22 Οκτωβρίου 1881 συνεστάθη ανώνυμος «Ελληνική εταιρία των μαρμάρων της Πάρου» με μετοχικόν κεφάλαιον εκ 3.500.000 δρχ. ν. εις χρυσόν προς καλλιέργειαν των λατομείων των λευκών μαρμάρων της Πάρου.

.....
 Εν Πεντέλη σήμερον εξορύττονται μάρμαρα ... Περί τα τέλη του 1882 συνεστάθη εις τα περίχωρα των Αθηνών εργοστάσιον, όπερ κατεργάζεται, σχίζει και σιλβώνει το μάρμαρον λίαν επιτυχώς και καταγινόμενον κυρίως εις τα τη επιπλοποία χρήσιμα μάρμαρα, ανάλογα δε πράττει, κυρίως όμως δια οικοδομάς, έτερον μηχαναικόν μαρμαρουργείον παρά τον Ιλισσόν.

A. Ν. Βερναρδάκη, Περί του εν Ελλάδι Εμπορίου, σσ. 59, 61

ΠΗΓΗ 3

Παρουσιάζεται παρακάτω ο κατάλογος των ελληνικών μεταλλευτικών επιχειρήσεων που υπήρχαν και διαλύθηκαν, και των επιχειρήσεων που δημιουργήθηκαν στη θέση τους από ξένους κεφαλαιούχους (ή με σημαντική συμμετοχή ξένων κεφαλαίων) κατά τη δεκαετία του 1880.

Έτος ίδρυσης	Ελληνικές εταιρείες	Έτος ίδρυσης	Ξένες εταιρείες
1869	«Περικλής» (μόλυβδος Λαύριο, κεφ.: 3 εκατ. δρχ.)	1875	Γαλλική Εταιρεία Λαυρίου (I. Β. Σερπιέρη, έδρα: Παρίσι, κεφ. 16,3 εκατ. φρ. Ο «Περικλής» αγοράστηκε το 1879)
1869	«Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία» (σίδηρος, Σέριφος, κεφ.: 3 εκατ. δρχ.)	1880	Γαλλική εταιρεία «Σέριφος-Σπηλιαζέζα» (I. Β. Σερπιέρη)
		1887	(δεύτερη εταιρεία) Γαλλική εταιρεία «Βιάρ-Σγούτας- Ντυφούρ» (σίδηρος, Σέριφος, έδρα: Αθήνα)
1872	«Σούνιον (Λ. Ράλλη και Ν. Μελετόπουλου, μόλυβδος, Σούνιο, κεφ.: 1,4 εκατ. δρχ.)	1881/82	Γαλλική εταιρεία «Σούνιον» (έδρα: Παρίσι, κεφ.: 4 εκατ. φρ.)
1868	Ελληνική εταιρεία (:) για την εκμετάλλευση του μολύβδου της Μήλου. Διαλύεται το 1870	1882/83	Γαλλική εταιρεία «Σερπιέρης- Δεπιάν-Αργυρόπουλος», μόλυβδος, Μήλος

1872	«Κάρυστος»	1882	Γαλλική εταιρεία «Σίφνος Εύβοια» (άλλοτε και «Σίφνος-Κάρυστος»), μόλυβδος, κεφ.: 1,5 εκατ. φρ., έδρα: Παρίσι
1872	«Αντίπαρος»	1880	Ελληνο-αγγλική εταιρεία «D. Swan & Co», καλαμίνα, Αντίπαρος
		1884	Άλλο κοίτασμα καλαμίνας στην Αντίπαρο ανήκει στον Ι. Β. Σερπίερη
Τέλος στον τομέα των λατομείων έχουμε			
1857	Ελληνική Εταιρεία των Παρίων Μαρμάρων	1880	«Εταιρεία των Παρίων Μαρμάρων» (Γεν. Πιστωτική Τράπεζα + Banque Franco-égyptienne)

Χ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*. Ιστορικό αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σσ. 260-261

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των παραπάνω πηγών, να παρουσιάσετε τις ενέργειες των ελληνικών κυβερνήσεων προς ενθάρρυνση των επενδύσεων για την εκμετάλλευση του ελληνικού υπεδάφους.

28.

ΠΗΓΗ 1

ΠΙΝΑΚΑΣ

Ανάπτυξη της βιομηχανίας

	Αριθμός βιομηχανιών	Αριθμός εργατών	Ιπποδύναμη	Αξία των εγκαταστάσεων	Αξία της παραγωγής (εκατομ.)
1867	22	7.300	300	-	-
1873	95	7.342	1.967	20	-
1875	95	-	-	26	-
1878	108	-	2.884	-	-
1889	(145)	-	8.568	-	-
1892	-	-	10.000	42	-
1904	-	-	-	56	-
1917	2.213	35.500	70.000	200	200
1920	2.905	59.120	110.000	220	-

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, ό.π., σ. 260

ΠΗΓΗ 2

Η εμφάνιση νέων βιομηχανιών στην περίοδο 1864-1890 έχει ερμηνευθεί ως απόδειξη μιας σοβαρής πρώτης εκβιομηχάνισης και ως ένδειξη του καπιταλιστικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας. Πρόκειται για

παρερμηνεία. Οι νέες βιομηχανικές ίσως ν' άλλαξαν αισθητά τη στατιστική εικόνα της ελληνικής οικονομίας, αλλά μια στατιστική χωρίς την κατάλληλη ερμηνεία μπορεί να είναι εξαιρετικά παραπλανητική. Μεταξύ 1886 και 1889 παρατηρείται αναμφισβότως μια εντυπωσιακή αύξηση από 22 εργοστάσια σε 145, που αντιστοιχεί σε 600% περίπου. Με την ίδια αριθμητική λογική, αν χρησιμοποιηθούν ως βάση τα τρία ή τέσσερα εργοστάσια του 1830, η αύξηση ως το 1889 φτάνει στο αξιοθαύμαστο ποσοστό του 4.000%. Είναι φανερό ότι ποσοστά αυτού του είδους είναι παραπλανητικά, γιατί βασίζονται σε ένα σημείο εκκίνησης που βρίσκεται πολύ κοντά στο μηδέν.

Μια καθαρά ποσοτική αποτίμηση της εξέλιξης, άλλωστε μπορεί να παραπλανήσει και με την έλλειψη κάθε ποιοτικής επιφύλαξης. Στην ειδική αυτή περίπτωση, θα ήταν λάθος να μη ληφθεί υπόψη, πέρα από το ποσοτικό στοιχείο, και η διάρθρωση της αύξησης στον αριθμό των εργοστασίων. Μεταξύ 1875 και 1889, π.χ., παρατηρείται μια αύξηση από 95 σε 145 εργοστάσια. Αλλά από τις 50 νέες μονάδες, οι 44 ήταν αλευρόμυλοι και οι 4 ελαιοτριβεία. Επιπλέον οι περισσότερες εξυπηρετούσαν την σιτοπαραγωγή της Θεσσαλίας και της Άρτας και πολλές «προσαρτήθηκαν» στην Ελλάδα, μαζί με τις επαρχίες αυτές, το 1880. Επομένως η αύξηση δεν δείχνει εκβιομηχάνιση: απλώς κατοπτρίζει την εδαφική επέκταση της χώρας και την αντίστοιχη αύξηση του πληθυσμού.

Η εικόνα μεταβάλλεται άρδην κατά τις δεκαετίες 1910 και 1920. Πράγματι, η εγκατεστημένη ιπποδύναμη αυξάνεται από τους 5.500 ίππους το 1893 σε 60.000 το 1920 και 230.000 το 1929. Ο αριθμός των εργοστασίων αυξάνεται από τα 208 εργοστάσια του 1893 ή τα 335 του 1909 σε 2.905 μονάδες το 1920. Τόσο ο αριθμός των εργοστασίων, επομένως, όσο και η ολική ιπποδύναμη δείχνουν ότι η «απογείωση» της ελληνικής βιομηχανίας έγινε όχι πριν, αλλά μετά το 1909 και ιδίως μετά το 1920.

Η μεταβολή αυτή δεν είναι μόνο ποσοτική, είναι και ποιοτική. Γιατί μετά το 1920 έχουν δημιουργηθεί και πολλά εργοστάσια με αυξημένη εργατική δύναμη. Πράγματι ο αριθμός των 2.905 μονάδων του 1920 περιλαμβάνει μόνο τα εργοστάσια με περισσότερους από 6 εργάτες, ενώ αυτή η διάκριση δεν ισχύει για τα προηγούμενα χρόνια. Επιπλέον στο σύνολο του 1920 υπάρχουν και 492 μονάδες με περισσότερους από 26 εργάτες, οι οποίες μάλιστα παρουσιάζουν ένα υψηλό μέσον όρο εργατικής δύναμης: 76 άτομα. Βέβαια αυτή η μέση δύναμη χρειάζεται προσεκτική στάθμιση. Ελάχιστες πολύ μεγάλες μονάδες που απασχολούν εκατοντάδες ή και χιλιάδες εργάτες αυξάνουν πολύ τον μέσο όρο. Αυτό δημιουργεί παραπλανητική εντύπωση για το μέγεθος των εργοστασίων. Στην πραγματικότητα τα περισσότερα από αυτά πρέπει να ήταν πολύ πιο κοντά στο όριο των 26 παρά στον μέσο όρο των 76. Παραμένει, όμως, η εμφάνιση αρκετών μεγάλων εργοστασίων σε αυτή την περίοδο και η αύξηση της μέσης εργατικής δύναμης, στοιχεία που δείχνουν μια σοβαρή ποιοτική διαφοροποίηση στην ελληνική βιομηχανία.

Από την άλλη πλευρά οι ποιοτικές αυτές μεταβολές δεν πρέπει να οδηγήσουν και σε αντίθετες εκτιμήσεις, εξίσου ακραίες. Γιατί μπορεί να δείχνουν

διαφοροποίηση από το παρελθόν, δείχνουν, όμως, και επίσης και τις ιδιομορφίες αυτής της νεότευκτης ελληνικής βιομηχανίας. Πρόκειται για μια βιομηχανία που, παρά την νεότητα και την αιφνίδια ακμή της, δεν μπορεί και πάλι να συγκριθεί με τους δυτικούς ανταγωνιστές της. Γιατί στη συντριπτική τους πλειοψηφία τα νέα εργοστάσια έχουν πολύ μικρό μέγεθος και λειτουργούν με χαμηλής ποιότητας τεχνολογία. Αυτό είναι εμφανές από τη μέση εργατική δύναμη και τη μέση ιπποδύναμη που απασχολούν.

Γ. Δερτιλή, Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική Επέμβαση 1880-1909, σσ. 89-91

Μελετώντας τα στοιχεία που περιλαμβάνει ο πίνακας σε συνδυασμό με τις πληροφορίες του παραθέματος και λαμβάνοντας υπόψη τις σχετικές πληροφορίες του βιβλίου σας, να παρακολουθήσετε την πορεία ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας στο χρονικό διάστημα στο οποίο αναφέρονται τα στοιχεία και να καταγράψετε τα συμπεράσματά σας.

29.

ΠΗΓΗ

Ένα ακόμη κριτήριο που πρέπει να εξεταστεί είναι η εξέλιξη της ολικής εργατικής δύναμης, που απασχολούσε η ελληνική βιομηχανία. Πρόκειται για τον ασφαλέστερο δείκτη της «ανταλλαγής εργασίας με χρήμα», το κατ' εξοχήν κριτήριο καπιταλιστικής ανάπτυξης. Και αυτό το στοιχείο δείχνει λοιπόν ότι αν συμβαίνει κάποιος μετασχηματισμός στην οικονομία της χώρας και στην κοινωνική της διάρθρωση, αυτός επέρχεται μετά το 1910 ή 1920. Πράγματι, ο αριθμός των εργατών, από 7.000 περίπου που είναι το 1875, εξελίσσεται σε 26.000 το 1911, σε 60.000 το 1920 και σε 190.000 το 1933. Αν μάλιστα αφαιρεθεί το σύνολο των 10-15.000 εργατών μεταλλείων, που μακροχρονίως παραμένει σχεδόν σταθερό, η εξέλιξη είναι ακόμα πιο ενδεικτική: από 10-14.000 βιομηχανικούς εργάτες το 1911 σε περίπου 45.000 το 1920 και 175.000 το 1933.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η σύγκριση της ολικής ιπποδύναμης που ήταν εγκατεστημένη στην Ελλάδα, με την αντίστοιχη εξέλιξη στο Βέλγιο. Γιατί πρόκειται για μια χώρα μικρή, η οποία όμως πέρασε το στάδιο του καπιταλιστικού μετασχηματισμού πολύ πριν από τη μεγάλη κρίση του 1873-1896. Στο Βέλγιο η εγκατεστημένη ιπποδύναμη ήταν 11.000 το 1830, 30.000 το 1838 και 66.000 το 1850, ενώ στην Ελλάδα ήταν περίπου 2.000 ίπποι εικοσιπέντε χρόνια αργότερα, το 1875, στο τέλος της περιόδου ακμής και όταν η μεγάλη ύφεση είχε ήδη εξαπλωθεί σε όλον τον κόσμο. Η ελληνική βιομηχανία έφτασε μόλις το 1920 στους 60.000 ίππους, δηλαδή στο επίπεδο που βρισκόταν το Βέλγιο το 1850, εβδομήντα χρόνια νωρίτερα. Και η εγκατεστημένη στην Ελλάδα ιπποδύναμη το 1909 δεν μπορεί να ήταν πολύ μεγαλύτερη από 10-12.000.

Συμπερασματικά, το μόνο που μπορεί να λεχθεί με βεβαιότητα, είναι ότι η ελληνική βιομηχανία ήταν ουσιαστικά στην ίδια σχεδόν κατάσταση το 1890 και το 1900, στην οποία βρισκόταν και το 1864. Συγκριτικά με την αλματώδη

πορεία της βιομηχανικής επανάστασης στη Δύση σε ολόκληρη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, η εξέλιξη της ελληνικής βιομηχανίας υπήρξε ασήμαντη και η κατάστασή της στις αρχές του 20ου μπορεί να χαρακτηριστεί πρωτόγονη. ...

1875-1876	1883-1889	1893-1896	1907-1910	1920	1928-1929	1933-1936
100	104	91	101	197	189	Εξωτ. εμπόριο
100	116	146	221	884	1.085	1.151 Εργοστάσια
100	213	183		868	2.865	3.236 Ιπποδύναμη
100			103	201	374	632 Εργατ. δύναμη (γ)
		100	142(α)		361	463 Κεφάλαια πάγια
100	70	76	122	262(β)	369	465 Εμπ. στόλος (δ)
1.600	2.100	2.400	2.700	5.531	6.205	6.600 Πληθυσμός (ε)

(α) 1904· (β) 1915· (γ) εκτός μεταλλείων·

(δ) χωρητικότητα, χωρίς αναγωγή στον πληθυσμό· (ε) σε χιλιάδες άτομα.

Γ. Δερτιλή, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση (1880-1909), σσ. 91-93

Με βάση τα συγκριτικά στοιχεία που περιλαμβάνουν ο πίνακας και τα σχόλια που τον συνοδεύουν:

- α) Ποιες ενδείξεις πιστοποιούνται και σε ποια συμπεράσματα οδηγείστε σχετικά με την οικονομική ανάπτυξη μεταξύ 1885 και 1910 και στη δεκαετία 1910 και 1920;
- β) Μπορεί η δεύτερη να θεωρηθεί ως φάση «απογείωσης της ελληνικής οικονομίας και του «αστικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας και γιατί;

30.

ΠΗΓΗ 1

Πρώτον, με την προσάρτηση της Θεσσαλίας η Ελλάδα επεκτείνει τα σύνορά της σε μια περιφέρεια πολύ πιο καθυστερημένη από το παλαιό βασίλειο, η οποία ενισχύει τον αγροτικό χαρακτήρα της χώρας και επιδεινώνει τις κοινωνικές συγκρούσεις, χωρίς να λύνει το πρόβλημα της αυτάρκειας στα βασικά είδη διατροφής. Πρέπει να υπογραμμίσουμε εδώ ότι, καθώς δεν υπήρξε αξιοσημείωτος εκσυγχρονισμός της καλλιέργειας, το μεγάλο θεσσαλικό κτήμα διατηρεί ακέραιο το δυναμικό του σε εργατικά χέρια και μάλιστα με τις πιο αρχαϊκές μορφές υπο-απασχόλησης. Επιπλέον, με τους θεριστές που έρχονται από την Ήπειρο και τη Μακεδονία, ή με τους βοσκούς που κατεβαίνουν από τα γύρω βουνά για να ξεχειμωνιάσουν στην πεδιάδα, παρατηρούνται στην περιοχή σημαντικές εποχικές μετακινήσεις πληθυσμού. Οι συνθήκες αυτές δεν ευνοούν την εκβιομηχάνιση στην καλύτερη περίπτωση μπορούν να στηρίξουν εποχικές μεταποιητικές δραστηριότητες. Έτσι, η βιομηχανική ανάπτυξη της Θεσσαλίας είναι ασήμαντη την εποχή που εξετάζουμε: καμιά δεκαριά ατμόμυλοι, δύο μηχανουργεία, ένα μικρό μεταξουργείο, όλα τούτα συγκεντρωμένα στον Βόλο, αυτό είναι χονδρικά το

βιομηχανικό δυναμικό της περιφέρειας στο τέλος του αιώνα. Αντίθετα, επιζηεί και αναπτύσσεται η βιοτεχνική παραγωγή, που ανήκει μάλλον στο στάδιο της “πρωτο - εκβιομηχάνισης”: στον Τύρναβο, στην Αγυιά και άλλες μικρές κωμοπόλεις, στους πρόποδες του Κίτσαβου, με μακρόχρονη παράδοση στην κλωστοϋφαντουργία, υπάρχουν στο τέλος του αιώνα χειροκίνητα υφαντήρια, που μπορούν να λειτουργούν με το φθινό εποχικό εργατικό δυναμικό.

Το δεύτερο σημείο αφορά το σύνολο της οικονομίας: με τους προστατευτικούς δασμούς στο εισαγόμενο σιτάρι ουσιαστικά πραγματοποιούνταν μια “αφαίμαξη” εισοδημάτων από το σύνολο του πληθυσμού, και κυρίως του αστικού, πληρωνόταν δηλαδή ένα είδος φόρου στη θεσσαλική υπανάπτυξη. Μαζί με τη σειρά των νέων φόρων που καθιερώθηκαν την τρικουπική εποχή και που επιβάρυναν κυρίως τα αστικά στρώματα, οι δασμοί στο σιτάρι ενίσχυσαν τη φορολογική πίεση, στενεύοντας έτσι τα περιθώρια διεύρυνσης της εσωτερικής αγοράς, στην οποία απευθυνόταν η βιομηχανία.

Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σσ. 287-288

ΠΗΓΗ 2

Αυτή η τελευταία επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας είχε ανυπολόγιστες αρνητικές συνέπειες, όχι μόνο τη στιγμή της κατάρρευσης, για τους άμεσα πληττόμενους παραγωγούς και εμπόρους, αλλά για την εθνική οικονομία γενικότερα ολόκληρη την περίοδο 1880-1900. Η εθνική οικονομία υπέγραψε ένα ληξιπρόθεσμο γραμμάτιο σπαταλώντας αλόγιστα το προϊόν της προεξόφλησης. Εξακολούθησε καταχρηστικά να διοχετεύει σημαντικούς ανθρώπινους και χρηματικούς πόρους σε έναν τομέα που δεν ήταν πλέον ο “μοχλός” της οικονομικής ανάπτυξης, όπως την προηγούμενη περίοδο.

Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 277

ΠΗΓΗ 3

Οι ίδιοι ίσως άνθρωποι - ή τουλάχιστον ο ίδιος τύπος επιχειρηματία - που λίγα χρόνια πριν επένδυσαν μέρος των κεφαλαίων τους σε κάποιον μικρό ατμόμυλο ή ελαιοτριβείο, ή ακόμα και νηματουργείο, τώρα χτίζουν αυτές τις μεγάλες αποθήκες κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής, όπου γίνεται η επιλογή των ποιοτήτων, το ζύγισμα και η συσκευασία της σταφίδας. Όλα τούτα, βέβαια, αρχίζουν τώρα να γίνονται με μηχανικά μέσα, γιατί ο όγκος της παραγωγής που διακινείται, αλλά και η πτωτική τάση της τιμής, απαιτούν οικονομίες σε όλες τις συμπληρωματικές εργασίες. Αλλά, όπως είπαμε, υπάρχουν όρια στις “βιομηχανικές δυνατότητες” της σταφίδας και δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι εγκαταστάσεις αυτές, απλά παραρτήματα εξαγωγικών επιχειρήσεων που δουλεύουν επί τρεις ή τέσσερις μήνες το χρόνο, συνέβαλαν στη διαδικασία εκβιομηχάνισης.

Πιο σοβαρό ίσως πλήγμα για την εκβιομηχάνιση, στο σύνολό της, είναι οι νέες πιέσεις που ασκεί στην αγορά εργασίας ή ανανεωμένη ζήτηση εργατικών χεριών στη σταφιδοκαλλιέργεια. Τα μεροκάματα που πληρώνονται για τις εργασίες στα αμπέλια τις εποχές αιχμής φτάνουν τις 4 ως 5 δραχ. τον Μάιο, ξεπερνούν τις 6 από τον Αύγουστο και μετά για τον τρύγο, τις μεταφορές και τη συσκευασία: “Δια τούτο δε πολλοί τεχνίται την τέχνην των, αφ’ ης ολιγώτερον

κερδαίνουσιν, αφήσαντες, εργάζονται κατ' αυτάς εις τας αποθήκας (της Πάτρας)”, διαβάζουμε σε μια εφημερίδα τον Αύγουστο του 1886· αυτή η μικρή φράση λέει πολλά για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει κάθε βιομηχανία, που δεν αντέχει την πολυτέλεια να διακόπτει εποχικά τις εργασίες της.

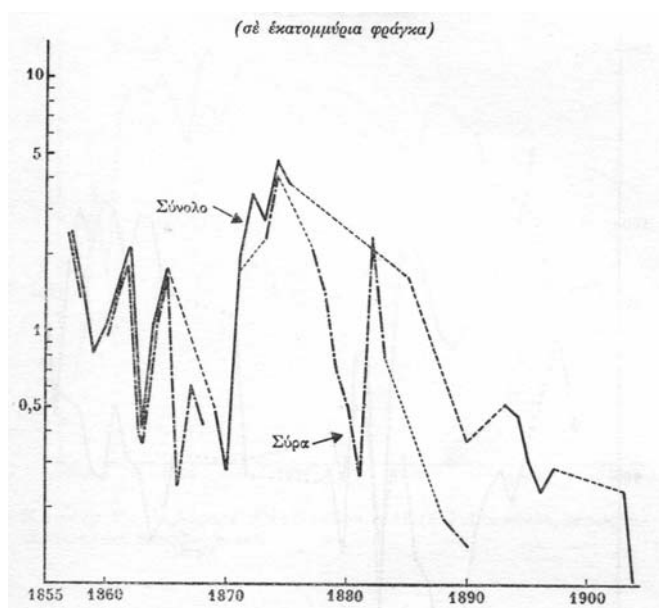
Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σσ. 279-280

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των παραπάνω πηγών να προσπαθήσετε να αναζητήσετε τους λόγους για τους οποίους η βιομηχανική ανάπτυξη στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα ήταν βραδύρρυθμη.

31.

ΠΗΓΗ 1

Πώση των εξαγωγών των κατεργασμένων δερμάτων
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ
Εξαγωγές κατεργασμένων δερμάτων από την Ελλάδα (σύνολο)
αι από τη Σύρα, 1857-1904

Πηγές: Για τη Σύρα, γαλλική προξενική αλληλογραφία στο AMAE, Syra, τ. 12 και AN, F 12 2670, F 12 7128. Τα στοιχεία για τα έτη 1866-68 είναι πολύ αμφισβητήσιμα (βλ. σχετικά AN, F 12 2670 Syra, 26 Οκτωβρίου 1867). Για το σύνολο, βλ. πηγές εξωτερικού εμπορίου, σ. 365.

Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 371

ΠΗΓΗ 2

Η σταδιακή διεξόδυση των ευρωπαϊκών βιομηχανιών στις αγορές της περιοχής, οι ανερχόμενοι βαλκανικοί εθνικισμοί και η διαρκής επιδείνωση των σχέσεων με την Αυτοκρατορία τροποποιούσαν αισθητά τους κανόνες του παιχνιδιού. Καθώς η διαδικασία του εκσυγχρονισμού απλωνόταν σιγά σιγά στο σύνολο της χερσονήσου, η Ελλάδα είχε πια να κάνει, όχι μόνο με πολιτικούς αντιπάλους στο επίπεδο της διεκδίκησης των “εθνικών δικαιωμάτων” της, αλλά και με νέους ανταγωνιστές στο οικονομικό επίπεδο - και τούτο, όχι σε μια περίοδο ανάπτυξης από την οποία ενδεχομένως θα έβγαιναν όλοι κερδισμένοι, αλλά σε περίοδο μαρασμού και όξυνσης των ανταγωνισμών. Πραγματικά, ο πολιτικός αναβρασμός στην περιοχή συμπορεύεται συχνά με απαρχές οικονομικών μετασχηματισμών και τη διαμόρφωση των νέων εθνικών οικονομιών.

.....
Έτσι στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα τα νήματα της πειραϊκής βιομηχανίας αποκλείονται σταδιακά από τις αγορές της Αδριανούπολης, της Φιλιππούπολης, της Βάρνας (προς όφελος κυρίως των νηματοουργιών της Θεσσαλονίκης, που ιδρύονται μετά το 1878), ή από τις αγορές της Βηρυτού και της Μικράς Ασίας (νηματοουργεία της Ταρσού). Δεν χρειάζεται να αποδείξουμε τη σημασία των εξωτερικών αγορών για τη βιομηχανία μιας μικρής χώρας.

X. Αγριαντώνη, ό.π., σσ. 265-267

Αφού μελετήσετε τις παραπάνω πηγές να ερμηνεύσετε τη φράση του βιβλίου σας: «Μέχρι το 1880 υπήρχε σημαντική εμπορική κίνηση στα κατεργασμένα δέρματα η οποία όμως σχεδόν εξαφανίστηκε στη συνέχεια» (σ. 20).

32.

ΠΗΓΗ 1

E.T.E. - Βιομηχανία

Η ΕΤΕ δεν δημιούργησε λοιπόν εξειδικευμένες σχέσεις με τη βιομηχανία· οι βιομήχανοι που συγκαταλέγονται ανάμεσα στους πελάτες της έχουν δικαίωμα στις ίδιες πιστώσεις, όπως και οι άλλοι επιχειρηματίες, έμποροι ή ιδιοκτήτες (εμπορικές πιστώσεις - προεξόφληση - πιστώσεις ανοιχτού λογαριασμού ή απλά ενυπόθηκα δάνεια) και υπόκεινται στους ίδιους καταναγκασμούς που απορρέουν από τις μεταστροφές της πολιτικής της Τράπεζας. Η διοίκηση του μεγάλου πιστωτικού οργανισμού μοιάζει ελάχιστα διατεθειμένη να “ποντάρει” στη λογική και την προοπτική του βιομηχανικού κέρδους. Το 1871, ο Σταύρος Χρυσός, ο ερμούπολιτης αλευροβιομήχανος, έχει ήδη στη διάθεσή του πίστωση ανοιχτού λογαριασμού 150.000 δρχ., ποσό πολύ σημαντικό για την εποχή. Όταν όμως ζήτησε τότε ένα απλό δάνειο 100.000 δρχ. για δέκα χρόνια, η κεντρική διοίκηση αρνήθηκε. Μάταια υποστήριξε το αίτημά του ο διευθυντής του υποκαταστήματος της Ερμούπολης, γράφοντας μάλιστα για τον σπάνιο αυτό βιομήχανο, ότι “...λόγω της προσωπικής αξίας και ατομικής ικανότητας

αυτού (...) εις χείρας (του) το ζητούμενον ποσόν ταχέως θέλει πολλαπλασιασθεί δια των κερδών, όσα εξ αυτού θέλει προσπορισθεί...”.

Ύστερα απ’ όλα αυτά, πρέπει τάχα να συνάγουμε ότι η ΕΤΕ δεν έπαιξε κανένα ρόλο στις απαρχές της εκβιομηχάνισης, εκτός βέβαια από τη γενική συμβολή της στην επιτάχυνση των ανταλλαγών και τη διάδοση των νέων μέσων πληρωμής.

Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 172

ΠΗΓΗ 2

Η Τράπεζα έπεται του σχηματισμού των περιουσιών, δεν τον προκαταλαμβάνει. Έτσι μόνο μετά την εγκατάσταση του εργοστασίου και την έναρξη της λειτουργίας του αποφασίζει να παραχωρήσει την αιτούμενη πίστωση, και βέβαια όχι πάντοτε. Η ΕΤΕ δεν έδειξε να συγκινείται από εκκλήσεις επιχειρήσεων που βρίσκονταν ακόμα στα χαρτιά.

Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 173

ΠΗΓΗ 3

Κατά τις δεκαετίες του 1860 και του 1870 η Τράπεζα παίρνει ενεργό μέρος στην οικονομική ανάπτυξη, που επιταχύνεται - η σωστότερα, απογειώνεται - την εποχή αυτή. Υποστηρίζεται από την ανάπτυξη αυτή, και την υποστηρίζει με τη σειρά της· παρέχει το απαραίτητο υπόβαθρο στις συναλλαγές, διευκολύνει την επιτάχυνση και τον εμπλουτισμό της οικονομικής ζωής. Στο πλαίσιο αυτό είναι επίσης παρούσα στις απαρχές της εκβιομηχάνισης, έμμεσα και άμεσα. Έμμεσα, με την ανάπτυξη όλων γενικά των εργασιών της. Και άμεσα, με το μηχανισμό της προεξοφλητικής πίστης, από τον οποίο επωφελούνται οι περισσότερες βιομηχανίες (πίστης που τροφοδοτεί τα κεφάλαια κίνησης και παρέχεται, δεν πρέπει να το ξεχνάμε, με χαμηλότερο επιτόκιο από εκείνο της αγοράς), αλλά και με τη χορήγηση μεσοπρόθεσμων πιστώσεων σε ορισμένες βιομηχανίες. Οι τελευταίες αυτές πιστώσεις συχνά επέτρεψαν στις επιχειρήσεις, κυρίως σε όσες πιστοδοτήθηκαν αρκετά χρόνια πριν από την κρίση, να αντιμετωπίσουν τις πρώτες δυσκολίες, εγγενείς σε κάθε νέα και χωρίς προηγούμενη εμπειρία επιχείρηση, και να σταθεροποιήσουν τη θέση τους. Αυτό είναι το λιγότερο που μπορούμε να πούμε αυτή τη στιγμή. Αλλά η ΕΤΕ δεν μπόρεσε - ή δεν θέλησε - να “κατασκευάσει” ένα εργαλείο ειδικά προσαρμοσμένο στις ανάγκες της βιομηχανίας, όπως άλλωστε αυτή η τελευταία δεν θέλησε - ή δεν μπόρεσε - να γίνει ανεξάρτητος και κυρίαρχος τομέας της οικονομίας και να αποσπαστεί με σαφήνεια από τους άλλους (από το εμπόριο, για παράδειγμα).

Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 176, 177

ΠΗΓΗ 4

Τράπεζες - Βιομηχανία - Ε.Τ.Ε.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του δίδυμου τράπεζα - βιομηχανία

Μια ευρύτατη και γόνιμη σκέψη πρυτάνευσε στο σύνολο των ενεργειών της τράπεζας: η Διεύθυνση προσπάθησε να δημιουργήσει τις οικονομικές

προϋποθέσεις και να διαδώσει το συνεταιριστικό πνεύμα ως μέσον για την ανάπτυξη της εθνικής βιομηχανίας. Η Διεύθυνση στρέφοντας τα βλέμματά της προς τις περιοχές της χώρας εντυπωσιάστηκε από το μέγεθος του πλούτου με τον οποίο η φύση είχε προικίσει πολλά τμήματα του εδάφους τους. Αλλά συγχρόνως αντιλήφθηκε ότι τις περισσότερες φορές οι ιδιοκτήτες και των πιο πλούσιων ορυχείων και των πιο χρήσιμων και θαυμάσια οργανωμένων εργοστασίων, δεν είχαν τα αναγκαία οικονομικά μέσα για να αναπτύξουν την παραγωγή τους... Η Διεύθυνση σκέφτηκε ότι η κατάσταση αυτή θα έπρεπε να θεραπευθεί και ότι ο δανεισμός και η στήριξη αυτών των επιχειρήσεων με κεφάλαια της τράπεζας βρισκόταν μέσα στο πλαίσιο των υποχρεώσεών της.

Απόσπασμα από την έκθεση των πεπραγμένων της βελγικής τράπεζας Societé Générale στα 1836

ΠΗΓΗ 5

Αυτή η πρώτη εμπειρία (ή “μαθητεία”) της ΕΤΕ στη βιομηχανική πίστη (ο όρος χρησιμοποιείται συμβατικά) και το αντίστροφο, δηλαδή η “μαθητεία” των βιομηχάνων στον τραπεζικό δανεισμό, υπήρξε εντελώς αποτυχημένη.

Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 313

Αφού μελετήσετε τα παραπάνω κείμενα και με βάση τις γνώσεις σας να προσδιορίσετε τον ρόλο των τραπεζών στην ανάπτυξη της βιομηχανίας τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη και να επισημάνετε ομοιότητες και διαφορές.

33.

ΠΗΓΗ 1

Οι πρώτες βιομηχανικές επιχειρήσεις στην Ελεύθερη Ελλάδα ήταν αλευρόμυλοι, βυρσοδεψεία, νηματοκλωστήρια, ναυπηγεία, σιδηρουργεία, σαπυνοποιεία, χρωματοποιεία, τυπογραφεία. Η Σύρα είχε ως τα 1880 τα περισσότερα ατμοκίνητα «εργοστάσια».

Το πρώτο όμως μεγάλο μηχανουργείο ήταν του Βασιλειάδη, που ιδρύθηκε στον Πειραιά το 1861.

Φυσικά για μιαν ορισμένη περίοδο οι βιομηχανικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα ανήκουν όλες στον κύκλο της αλαφριάς βιομηχανίας. Για βαριά βιομηχανία ούτε καν σκέψη μπορούσε να γίνει.

Από το 1875 πάνω κάτω αρχίζει να συζητείται το ζήτημα, γιατί δεν προόδευε η βιομηχανία. ... Πρώτα αναπτύχθηκε το εμπορικό κεφάλαιο παράλληλα με το εφοπλιστικό, ... το βιομηχανικό κεφάλαιο τελευταίο....

Ανάλογα λοιπόν με τη βιομηχανική ανάπτυξη και εξέλιξη σχηματίστηκε σε μερικές ελληνικές πόλεις προλετάριο. Και πρώτα πρώτα στη Σύρα, στη σημερινή άσημη Σύρα σχηματίζεται ο πρώτος προλεταριακός πυρήνας. Η ιστορία του εργατικού μας κινήματος από τη Σύρα αρχίζει, όπως και η ιστορία

της καπιταλιστικής Ελλάδας, ύστερα από το Εικοσιένα, από το ίδιο νησί έχει την αφετηρία της. ...

Ο Αρ. Οικονόμου στην Οικονομική Επιθεώρηση (τ. Α, 1873, σ. 36) γράφει:

«Εν Ερμουπόλει και εν Πειραιεί οργανίζεται από τίνων ετών βιομηχανική κοινωνία τοιαύτη, ... Άμεσον αποτέλεσμα των βιομηχανικών τοιούτου είδους συγκεντρώσεων είναι η κατά το μάλλον και ήττον συμπύκνωση του εργατικού πληθυσμού...» (στο μεγάλο ναυπηγείο της Σύρου δούλευαν 1.500 εργάτες και στα ονομαστά βυρσοδεμεία κάπου 500). Έτσι στη Σύρα πρωτοϊδρύθηκε το πρώτο ίσως εργατικό σωματείο το Φλεβάρη του 1879, από τους εργάτες του ναυπηγείου με τον τίτλο «Αδελφικός σύνδεσμος ξυλουργών του Ναυπηγείου Σύρου» ...

Από το καταστατικό τους βλέπουμε: α) πως οι συριανοί εργάτες αυθόρμητα, με το ταξικό τους ένστικτο, καταλάβανε το δρόμο που έπρεπε ν' ακολουθήσουν για να μπορέσουν να σταματήσουν ίσαμε ένα σημείο την εκμεταλλευτική όρεξη των εργοδοτών τους και ν' αμυνθούν στις πιέσεις τους. Κι' ο δρόμος αυτός είναι η επαγγελματική οργάνωση, και β) πως οι εργάτες κάνουν τις πρώτες απόπειρες για να καταργήσουν το 12ωρο της δουλειάς που επικρατούσε τότες και προσπαθούν να καθορίσουν ένα σταθερό όριο στο ανεβοκατέβασμα των μεροκάματων.

Οι πρώτες μεγάλες απεργίες άρχισαν από τη Σύρα, που, όπως είδαμε, ως τα 1880 είχε τα πρωτεία στην οικονομική ανάπτυξη.

Στις αρχές του 1879 ξέσπασε μεγάλη νομισματική κρίση. Οι συναλλαγές στη Σύρα γίνονταν με ρωσικά κέρματα των 45 λεπτών. Τα ελληνικά κέρματα είχαν τραβηχτεί στο εξωτερικό από τους διάφορους σπεκουλάντες χρηματιστές, κι έτσι οι έμποροι κι ο κοσμάκης αναγκάζονταν ν' αγοράζουν και να πουλούν με ξένο νόμισμα. Από τα μέσα όμως του Φλεβάρη (1879) άρχισαν τα ξένα νομίσματα (και κυρίως τα ρωσικά) να ξεπέφτουν. Η νομισματική αυτή κρίση είχε τον αντίκτυπό της και στην εργατιά της Σύρας. Μονομιάς τα μεροκάματα ξέπεσαν κατά 25% - 27%. Επειδή μάλιστα και το ψωμί και τ' άλλα είδη πρώτης ανάγκης ακρίβαιναν κατά 25% - 27%, ουσιαστικά τα μεροκάματα κατέβηκαν στα 50%, δηλαδή η αγοραστική ικανότητα της εργατιάς ελαττώθηκε στο μισό. Αυτό έφερε μια μεγάλη ανακατωσούρα. Η φτωχολογία και οι εργάτες άρχισαν να φωνάζουν και ν' αγριεύουν.

Πρώτοι οι εργάτες του ναυπηγείου, πριν καλά καλά ακόμα ξεσπάσει η νομισματική κρίση, αποφάσισαν **να οργανωθούν και ν' απεργήσουν** για να επιβάλουν στους εργοδότες τους τα δίκαιά τους.

Η συριανή εφημερίδα Πατρίς (φ. 17 Φεβ. 1879) με τον τίτλο «Απεργία εργατών του Ναυπλίου» γράφει:

«Εν βήμα έτι προς την πρόοδον! Έχομεν εν Σύρω απεργίαν τετρακοσίων περίπου εργατών. Το Ναυπηγείο αργεί. **Οι εργάται του συνελθόντες και σύνδεσμον εργατικόν συστήσαντες δια συμβολαιογραφικής πράξεως υπήχθησαν εις όρους ορίζοντας το ημερομίσθιον εκάστης των τριών τάξεων των εργατών, εις ας διηρέθησαν, τας εργασίμους ώρας και την σειράν των εργασθησομένων».**

Η Πατρίς, κριτικάροντας την απεργία, δίνει «πατρικές» συμβουλές στους εργάτες να ξαναρχίσουν τη δουλειά. Μολογεί όμως πως οι εργολάβοι των ναυπηγείων, εξαιτίας του αναμεταξύ τους συναγωνισμού, πήραν πολύ φτηνά πολλές δουλειές κι αναγκάστηκαν γι' αυτό να κατεβάσουν στο τρίτο τα μεροκάματα.

Οι εργοδότες είναι αλήθεια πως δεν άργησαν να υποκύψουν. Μέσα σε μια βδομάδα ήρθαν σε συμφωνία με τους απεργούς και η απεργία λύθηκε. Ύστερα όμως από' ναν μήνα μάζεψαν από τ' άλλα νησιά κάμποσους εργάτες κι' έτσι πάτησαν το λόγο τους.

Γ. Κορδάτου, Ιστορία των ελληνικού εργατικού κινήματος, σσ. 12, 21-23, 30-31, 35

ΠΗΓΗ 2

Φεντερασιόν

Φεντερασιόν επιτοφορήθη η σοσιαλιστική οργάνωσις Θεσσαλονίκης. Ωνομάσθη υπό των υδρυτών αυτής ούτω, διότι εφρόνουσι ότι εν Τουρκία όπου υπήρχον πολλαί εθνότητες, δεν ηδύνατο άλλως πως να οργανωθώσιν οι σοσιαλισταί.

Σχεδόν εις κάθε πόλιν της Τουρκίας υπήρχον αρκετά στοιχεία από κάθε εθνικότητα και οι σοσιαλισταί έδει να σχηματίσουν τμήματα εξ' εκάστης, συνδεόμενα μεταξύ των αφ' ένος μεν δια της συνδέσεώς των εις μιαν τοπικήν Ομοσπονδιάν, αφ' ετέρου δε δια της συνενώσεως των κατά τόπους ομοσπονδιών εις μίαν οθωμανικήν. Τούτο άλλως τε επέβαλλον λόγοι τεχνικοί- πως ηδύνατο να γίνη η σύνδεσις Αρμενίων σοσιαλιστών (Αρμενίας, Πόντου και Κων/λεως), Τούρκων σοσιαλιστών (που ενεφανίσθησαν αργότερον), Βουλγάρων, Σέρβων, Ελλήνων, Ισραηλιτών και άλλων, αφού δεν υπήρχε καν μία κοινή γλώσσα ως μέσον επικοινωνίας και αλληλεπιδράσεως; ...

Το σπουδαιότερον έργον της Φεντερασιόν ήτο η μεταξύ των Ισραηλιτών διδασκαλία, η παρακολούθησις των σωματείων, η οργάνωσις διαλέξεων, συζητήσεων κλπ. Υπήρχε όμως έλλειψις φιλολογίας, βιβλίων και εφημερίδων. Οι εργάται δεν ήξευραν άλλην γλώσσαν πλην της ισπανοεβραϊκής. Έπρεπε να εκδοθή εν φύλλον ...

Η εφημερίς αυτή εβαπτίσθη Εφημερίς των Εργατών και εξεδόθη κατ' αρχάς μεν εις 4 γλώσσας, τουρκικήν, ελληνικήν, βουλγαρικήν και ισπανοεβραϊκήν (τέσσαρα φύλλα μόνον), ακολούθως δε εις δύο μόνον, βουλγαρικήν και ισπανοεβραϊκήν (πέντε άλλα φύλλα). Αι 100 λίρες είχαν εξαμισθή εις έξοδα μεταφράσεως κυρίως, και η Εφημερίς των Εργατών εξέπνευσε μαζί των. Αλλ' η ιδέα της εκδόσεως εφημερίδος δεν εναυάγησεν. Απεναντίας αργότερον εκαρποφόρησε. Παραλλήλως προς την διδασκαλίαν του σοσιαλισμού, η Φεντερασιόν εφρόντιζε και δια τα εργατικά σωματεία ...

Η Νεοτουρκική κυβέρνησις παρηκολούθει υπόπτως την αναπτυσσομένην ζύμωσιν. Απεργία των σιδηροδρομικών όλων των ευρωπαϊκών δικτύων ετάραξε τα νεύρα του κομιτάτου. Ο τότε υπουργός των Εσωτερικών Φερίτ πασάς συνέταξε και υπέβαλε εις την οθωμανικήν Βουλήν νομοσχέδιον δια του οποίου απηγορεύετο το δικαίωμα της απεργίας εις τους οπωσδήποτε εργαζομένους εις υπηρεσίας «δημοσίας ανάγκης» ως οι σιδηροδρομικοί, τροχιοδρομικοί κλπ. Εξ'αφορμής του νομοσχεδίου τούτου εξαπελύθη εκ Θεσσαλονίκης κύμα αγανακτησεως και διαμαρτυρίας, το οποίον, διατρέξαν την Μακεδονίαν και Θράκην, μετεδόθη εις όλην την Μικράν Ασίαν. Το πρώτον συλλαλητήριο οργανώθη εν Θεσσαλονίκη, ουχί άνευ εμποδίων και προστριβών με τας αρχάς, αι οποίαι δεν ηννόουν να το επιτρέψουν ...

Την ημέραν εκείνην όλος ο στρατός Θεσσαλονίκης ήτο εν επιφυλακή, το δε ιππικόν είχε περιζώσει την πλατείαν. Μ' όλα ταύτα το συλλαλητήριο εσημείωσεν εξαιρετικην επιτυχίαν. Μία ανθρωποπλημμυρα κατέκλυσε τας οδούς και εγέμισε γρήγορα όχι μόνον την πλατείαν, αλλά και όλας τας παρόδους. Το ιππικόν ηναγκάσθη να ευρύνη διαρκώς περισσότερον την

περιζωσθείσαν περιοχὴν δια να περιλάβη όλον εκείνον τον ανθρώπινον όγκον. Εις έναν εξώστην των δύο μεγάλων κτιρίων έναντι του Τελωνείου εστήθησαν αι σημαίαι των σωματείων.

Γ. Κορδάτου, ό.π., σσ. 241-244

ΠΗΓΗ 3

Ο εργασιακός Μεσαίωνας των μεταλλωρύχων του Λαυρίου

Για την πρώτη απεργία των μεταλλωρύχων του Λαυρίου, έχουμε πολύ λίγες πληροφορίες. Γνωστό μονάχα είναι πως η απεργία του 1883 είναι η πρώτη, όχι όμως και η τελευταία που έγινε στα μεταλλεία του Λαυρίου.

Η δεύτερη απεργία έγινε το μήνα Ιούλη του 1887. Πρέπει να το τονίσουμε πως οι μεταλλωρύχοι του Λαυρίου δεν ήταν καθόλου οργανωμένοι στα χρόνια εκείνα. Το ταξικό τους ένστικτο όμως τους έσπρωχνε στην απεργία, γιατί περνούσαν μια ζωή σκυλίσια. Δούλευαν 12-14 ώρες και παίρνανε μεροκάματο από 2 ίσαμε 3 δραχμές. Αν ρωτάτε το που κοιμόντουσαν, θα φρίξετε διαβάζοντας τις εφημερίδες της τοπικής εποχής. Οι σκλάβοι της αρχαιότητας δε ζούσαν χειρότερα από τους νεότερους σκλάβους του Σερπιέρη. Εξάλλου δεν περνούσε βδομάδα που να μη σκοτωθούν κι ένας δύο εργάτες από τα βουλιμέντα και τα φουρνέλα. Στην θέση Δασκαλειό, εκεί που ήταν στα χρόνια εκείνα ανοιγμένο μεταλλείο, παραχώθηκαν πολλοί εργάτες, χωρίς η Εταιρεία να δώσει πεντάρα τσακιστή γι' αποζημίωση στις οικογένειές τους. Ακόμα οι παλιοί Λαυριώτες διηγούνται πως ο Σερπιέρης είχε φκιάσει στο δεύτερο πάτωμα του πηγαδιού της Καμάριζας, πλάι στη μηχανή, μια μαρμαρένια κάμαρα, κι' εκεί κρύβονταν τα πτώματα των σκοτωμένων από τα φουρνέλα και τα βουλιμέντα. Τη νύχτα ο καρτσέρης Κάλιος Μάνθος, από τους σπιτικούς του Σερπιέρη, μαζί με άλλους πιστούς της Εταιρείας βγάζανε στα κρυφά τα πτώματα και τα πήγαιναν και τα παράχωναν στα πεύκα του Άη Κωνσταντίνου. Έτσι, κάτω από τις συνθήκες αυτές, που θύμιζαν μεσαίωνα, οι μεταλλωρύχοι για δεύτερη φορά σηκώνουν κεφάλι κι' απεργούν.

Γ. Κορδάτου, ό.π., σ. 35

Με βάση το παράθεμα και τις πληροφορίες που αποκομίσατε από το βιβλίο σας:

- α) Να διερευνήσετε τα αίτια δημιουργίας μισθωτών εργατών (προλεταριάτου) και συνακόλουθα εργατικού σωματείου κατ' αρχάς στην Σύρο.
- β) Να παρουσιάσετε τις πρώτες προσπάθειες αντίστασης τους στην εκμετάλλευση τους και να αξιολογήσετε την αποτελεσματικότητά τους.
- γ) Να τεκμηριώσετε την άποψη του βιβλίου σας ότι «η Φεντερασιόν αποτέλεσε σημαντικό δίαυλο για το πέρασμα της σοσιαλιστικής και εργατικής ιδεολογίας στη χώρα».

34.

ΠΗΓΗ

**Το πρώτο πανελλαδικό εργατικό συνέδριο
και η ίδρυση της γενικής συνομοσπονδίας**

Άρχισε στις 21 του Οχτώβρη του 1918 και κράτησε οχτώ μέρες. Πήραν μέρος σ' αυτό 44 εργατικά σωματεία, που αντιπροσώπευαν καμιά εξηνταριά χιλιάδες εργάτες ...

Ο Αβρ. Μπεναρόγιας, που ήταν ένας από τους πρωτεργάτες κι ο μαχητικότερος ομιλητής Συνεδρίου, μας δίνει μια ζωντανή εικόνα της σύνθεσης των κατευθύνσεων και των εργασιών του:

«Η σύγκλησις του Πανεργατικού Συνεδρίου εσυνοδεύθη με προσπάθειαν οργανώσεως Πανελλαδικών Επαγγελματικών Ενώσεων. Η Ομοσπονδία καπνεργατών και Σιγαροποιών συνεκάλεσε συνέδριον. Τα σωματεία τυπογράφων και συναφών είχαν οργανώσει συνδιάσκεψιν δια την ίδρυσιν Ομοσπονδίας. Μεταξύ των ναυτικών σωματείων εγένετο ζύμωσις δια την κατάλληλον μεταρρύθμισιν του «Συνδικάτου Μεταφορών». Και αυτός ο Πανελληνιος Σύνδεσμος σιδηροδρομικών, αντιδραστικός και δυσκίνητος, επηρεασμένος από την όλην εργατικήν ζύμωσιν, διεσαλεύετο, διαταράσσετο. Οι διοικούντες αυτό συντηρητικοί δεν ηννόουν να υποχωρήσουν, να αφομοιωθούν με τους εργάτας. ...

Αλλά η συνετή στάσις των σοσιαλιστών και η θαρραλέα αντιμετώπισις των παρασκηνίων εκ μέρους των Μακεδόνων, με επικεφαλής το Εργατικόν Κέντρον Θεσσαλονίκης έσωσαν την κατάστασιν και η αρχή της πάλης των τάξεων επεκράτησεν...»

Πρώτος πήρε το λόγο ο αναρχικοσυνδικαλιστής Κ. Σπέρας, που επιμένει στην άποψη πως ο εργάτης πρέπει να μείνει μακριά από κάθε πολιτική και μακριά από το κοινοβούλιο και να ενδιαφέρεται μόνο για τα σωματεία του και την επαγγελματική του οργάνωση.

Ο Αβρ. Μπεναρόγιας τον αντικρούει με διαλεχτική σαφήνεια και μαρξιστικά επιχειρήματα, αναλύει διεξοδικά τη φράση του ψηφίσματος «έξω από κάθε αστικήν πολιτικήν τάσιν» και υποστηρίζει πως δεν καθορίζεται από τα πριν καμιά πολιτική για την εργατική ομοσπονδία, που θα μείνει οικονομικός επαγγελματικός οργανισμός της εργατικής μας τάξης. Πρέπει όμως να μπει στο καταστατικό το άρθρο αυτό, για να δείχνει πως η εργατική τάξη χωρίζεται από την κεφαλαιοκρατία και πως έχει δική της υπόστασι, δικούς της σκοπούς, δική της κατεύθυνση, σύμφωνα με ιστορικούς νόμους. ...

Ύστερα από φωνές, διαμαρτυρίες κι' αγορεύσεις αρχίζει η ψηφοφορία. Γίνεται δεχτή η αρχή της πάλης των τάξεων. Για τη διατύπωση «έξω από κάθε αστική επιρροή» γίνεται ονομαστική ψηφοφορία. Ψηφίζουν 180. Απ' αυτούς 158 υπέρ και 21 κατά. Ένας έδωσε λευκό ψήφο.

Το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας αυτής και η υπερψήφιση του πιο πάνω επίμαχου και βασικής σημασίας άρθρου του καταστατικού δείχνουν πόσο μεγάλη ήταν η υπεροχή των αριστερών στοιχείων μέσα στο Συνέδριο και πόσο σωστά χειριστήκανε οι σοσιαλιστές αντιπρόσωποι το ζήτημα των μελλοντικών κατευθύνσεων της ιδρυόμενης ανώτατης εργατικής συνδικαλιστικής οργάνωσης. Η συνένωση του συνδικαλισμένου προλεταριάτου της χώρας μας κάτω από ένα ανώτατο ηγετικό όργανο ήταν πια γεγονός. Από την άποψη αυτή το Α΄

Πανελλαδικό Εργατικό Συνέδριο αποτελεί ένα σημαντικό σταθμό στην Ιστορία του Ελληνικού εργατικού κινήματος.

Γ. Κορδάτου, Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος, σσ. 303-308

Με βάση το παράθεμα:

- α) Να παρουσιάσετε τις βασικές πολιτικές ιδέες που διαφαίνονται από τις ομιλίες και το καταστατικό του πανελλαδικού εργατικού συνεδρίου.
- β) Να τεκμηριώσετε την άποψη ότι “η θεσμοποίηση των συνδικαλιστικών ενώσεων της χώρας κάτω από ένα ανώτατο ηγετικό όργανο ... αποτελεί ένα σημαντικό σταθμό στην ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος”.

35.

ΠΗΓΗ 1

Οι Έλληνες (και ειδικότερα μια πολυάριθμη μεταπρατική αστική και μικροαστική τάξη), υπήρξαν οι κύριοι φορείς του ανοίγματος ολόκληρης της περιφέρειας της Ανατολικής Μεσογείου στη διεύθυνση του ευρωπαϊκού καπιταλισμού ...

Ο βασικός καθοριστικός παράγοντας στη διαμόρφωση των «παραμορφωμένων» και άτυπων δομών του νέου κράτους, πρέπει να αναζητηθεί στην εσωτερική άρθρωση ανάμεσα στην ανάπτυξη των ελληνικών μεταπρατικών κοινωνικών στρωμάτων του εξωτερικού από τη μια μεριά, και στις σχέσεις του με τις δομές του ίδιου του ανεξάρτητου κράτους από την άλλη.

Πραγματικά, σ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και ως το τέλος του Πρώτου παγκοσμίου πολέμου η σχέση αυτή είναι στενή και σχεδόν αδιάρηκτη- παρουσιάζει τέτοια πολλαπλότητα μορφών, που η αέναη μετακίνηση των πληθυσμών και η συνεχής ροή των κεφαλαίων δεν αποτελούν παρά τις πιο ευδιάκριτες εκφάνσεις της.

Κ. Τσουκαλά, Εξάρτηση και αναπαραγωγή, σ. 19

ΠΗΓΗ 2

Μεγάλα τμήματα του πληθυσμού των χωριών εγκατέλειπαν καθημερινά τη γη τους για τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού, και αυτό το ασταμάτητο ρεύμα αποτέλεσε ως τον Πρώτο παγκόσμιο πόλεμο την κύρια πηγή τροφοδότησης των κοινοτήτων σε έμψυχο υλικό, πράγμα που διασφάλιζε όχι μόνο τη διευρυμένη αναπαραγωγή τους, αλλά και την αδιάκοπη ανανέωση της ιδεολογικής συνοχής ανάμεσα στην κυρίως Ελλάδα και στους Έλληνες της διασποράς. Αντίστροφα, ένα συνεχές ρεύμα από εμβάσματα τραβούσε το δρόμο προς το ελεύθερο βασίλειο και κατευθυνόταν κυρίως προς τις επαρχίες. Η συνδυασμένη ενέργεια των ρευμάτων αυτών, επιφέροντας μια σχετική μείωση της πυκνότητας του αγροτικού πληθυσμού στην ελληνική επαρχία, και συμβάλλοντας στην ενίσχυση του εισοδήματος των αγροτών αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες για τη διατήρηση της τάξης των μικροκαλλιεργητών.

ΠΗΓΗ 3

Το ελληνικό μεγάλο κεφάλαιο, παρουσιάζει κυρίως κοινά γνωρίσματα: συγκεντρώνεται σε δραστηριότητες που δεν είναι άμεσα παραγωγικές, αλλά είναι ανεξάρτητες από την εσωτερική ανάπτυξη των σχέσεων παραγωγής στην Ελλάδα, και κινούνται έξω από τα σύνορά της. Το κεφάλαιο παρουσιάζει επιπλέον έναν υψηλό βαθμό κινητικότητας κατά περιοχές, που αντιστοιχεί σε μια έντονη νομισματική ρευστότητα. Τέλος, τα δυνάμει καθαρά κέρδη του είναι υπέρογκα σε σχέση με το επενδυμένο κεφάλαιο.

Προκειμένου δηλαδή για κεφάλαιο που χαρακτηρίζεται έντονα από μια τάση βραχυπρόθεσμης κερδοσκοπίας και επωφελείται κυρίως από την ασταθή και κυμαινόμενη οικονομική συγκυρία των περιοχών της Ανατολικής Μεσογείου.

ό.π., σ. 341-342

Με βάση τα παραθέματα και τις γνώσεις από το σχολικό σας εγχειρίδιο:

- α) Να τεκμηριώσετε την άποψη του Κωνσταντίνου Τσουκαλά ότι οι «παρ-
μορφωμένες» δομές του ελληνικού κράτους σ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου}
αιώνα οφείλονται στη σχέση του με τους κεφαλαιούχους Έλληνες της
διασποράς.
- β) Να εντοπίσετε τις θετικές και, ενδεχομένως, αρνητικές συνέπειες της σχέ-
σης ελληνικού κράτους και Ελλήνων της Διασποράς.

36.

ΠΗΓΗ

Ο οικονομικός ρόλος του παροικιακού Ελληνισμού

Θα λέγαμε ότι η αναδίπλωση των δραστηριοτήτων του παροικιακού κεφαλαίου στην Ελλάδα τοποθετείται στη δεκαετία του 1870 και οφείλεται σε εξωτερικούς και εσωτερικούς παράγοντες. Οι εσωτερικοί παράγοντες εντοπίζονται στις πιέσεις των ευρωπαϊκών κεφαλαίων στους τόπους δράσης των ομογενών ή στην τάση επέκτασης των εργασιών τους με μια διαφοροποιημένη επενδυτική πολιτική και οι εσωτερικοί, στο ευνοϊκό κλίμα που υπήρχε στην Ελλάδα, στη χώρα που διψούσε για κεφάλαια ....

Το πρόγραμμα των κυβερνήσεων Τρικούπη ήταν σταθερά προανατολισμένο στους κεφαλαιούχους της διασποράς και απέβλεπε στη δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών, ώστε να εισρεύσουν τα κεφάλαια στον ελληνικό χώρο. Η εφαρμογή έμμεσης και όχι άμεσης φορολογίας, η χαμηλή φορολογία κληρονομιών, η δασμολογική προστατευτική πολιτική (γαιοκτήμονες – τσιφλικάδες) κ.ο.κ. είναι ορισμένα μέτρα στήριξης και κυρίως προσέλκυσης των κεφαλαιούχων της διασποράς.

Το κεφάλαιο της διασποράς όμως δε δίκαιωσε ούτε τις ενδόμυχες επιθυμίες των εφημερίδων που θριαμβολογούσαν, ούτε πολύ περισσότερο τις πολιτικές

επιλογές του Χαρίλαου Τρικούπη, που συμπυκνώνονται στη στήριξη του παροικιακού κεφαλαίου για την εκβιομηχάνιση της χώρας, την οικονομική απογείωση και το μετασχηματισμό των δομών της. Η «Κλειώ» της Τεργέστης θριαμβολογεί και συγκρίνει τους ομογενείς κεφαλαιούχους με τους Τουρκομάχους ήρωες του '21. Το παράδειγμά της ακολουθούν και άλλες εφημερίδες της εποχής, πιστεύοντας ότι οι ομογενείς θα πετύχουν την οικονομική ανάπτυξη της χώρας με μέσο την εκβιομηχάνιση. Ο ενθουσιασμός αυτός προκαλείται με την ίδρυση τραπεζών, στις αρχές της δεκαετίας του 1870. Το παροικιακό κεφάλαιο όμως δε δικαίωσε ούτε στο ελάχιστο αυτές τις θριαμβολογίες. Η λειτουργία του στην Ελλάδα δεν είχε αντιστοιχίες και ομοιότητες με τη λειτουργία των ευρωπαϊκών κεφαλαιούχων στις χώρες τους, κατά την περίοδο του καπιταλιστικού μετασχηματισμού αυτών. Αυτό είχε βαθύτατη επίδραση στην εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας και γενικότερα στην ιστορία της χώρας ως τα μέσα του 20ου αιώνα. Οι διαφορές αυτές οφείλονται και στο είδος των διεθνών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων της ελληνικής διασποράς που διαμόρφωσαν την επιχειρηματική της παράδοση και νοοτροπία. Η επιχειρηματική της παράδοση ήταν έντονα εμπορική και εντελώς ξένη προς τη βιομηχανική δραστηριότητα. Επομένως, ο τομέας στον οποίο οι ομογενείς δε θα επενδύσουν ούτε κεφάλαια ούτε τις προσόδους από τις χρηματιστικές τους εργασίες στην Ελλάδα θα είναι ο βιομηχανικός. Το παροικιακό κεφάλαιο προσανατολίστηκε σε μη παραγωγικές επενδύσεις, όπως στην αγορά αγροτικής και αστικής γης, στο εμπόριο, στα δημόσια έργα, και στις τραπεζικές και χρηματιστηριακές δραστηριότητες. Οι δραστηριότητες αυτές των ομογενών κατέγραψαν και τα χαρακτηριστικά των επενδύσεών τους. Οι περισσότερες επενδύσεις ήταν κατάλληλες για εύκολη, ασφαλή ρευστοποίηση και μεταφορά του κεφαλαίου στο εξωτερικό σε επικίνδυνες ή αβέβαιες καταστάσεις.

Σ. Τζόκα, Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός, σσ. 36-38.

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο των πηγών και τις σχετικές πληροφορίες του βιβλίου σας:

- α) Να προσδιορίσετε τους παράγοντες που επέτρεψαν την επέκταση των δραστηριοτήτων των Ελλήνων κεφαλαιούχων της Διασποράς στην Ελλάδα.
- β) Να επισημάνετε τις συνέπειες των επενδύσεων του παροικιακού κεφαλαίου στην εθνική οικονομία της εποχής.

37.

ΠΗΓΗ 1

Η εγκατάσταση των Ελλήνων χρηματιστών της διασποράς στην Ελλάδα, είχε επιπτώσεις που μακροπρόθεσμα αποβήκαν καίριες. Πραγματικά, η κυρίαρχη μορφή δραστηριοτήτων των Ελλήνων χρηματιστών αντιστοιχεί στην «τυπική» μορφή δραστηριοτήτων του δυτικού ιμπεριαλιστικού κεφαλαίου, στη διαδικασία διείσδυσής τους στις χώρες της περιφέρειας: αξιοποίηση μεταλλείων, κατασκευή σιδηροδρόμων και ίδρυση τραπεζικών οργανισμών για τον έλεγχο των πιστώσεων και των δημόσιων προσόδων. Πρόκειται για τις κυρίαρχες μορφές δραστηριότητας του αγγλικού, γαλλικού και γερμανικού κεφαλαίου, τόσο στις ημιαποικιακές χώρες της Ανατολικής Μεσογείου (Αίγυπτο, Οθωμανική Αυτοκρατορία), όσο και στη Λατινική Αμερική, και γενικότερα σ' όλες τις χώρες της περιφέρειας, όσες για κάποιο λόγο δεν είχαν άμεσα υποστεί αποικιακή κατάκτηση. Η εντεινόμενη δυσχέρεια στην εξεύρεση προσοδοφόρων διεξόδων στις μητροπόλεις, και οι εγγενείς ανάγκες επέκτασης του καπιταλισμού που βρισκόταν σε διαρκή αναζήτηση νέων αγορών στις περιφέρειες, εκφράζονται με την προτίμηση των κεφαλαιούχων των μητροπόλεων για τέτοιου τύπου δραστηριότητες. Πράγματι, οι μορφές αυτές, παρουσιάζουν το τριπλό πλεονέκτημα να είναι εξαιρετικά κερδοφόρες, σε σχέση με τα τρέχοντα ποσοστά κέρδους των μητροπόλεων, να συμβάλλουν στη δημιουργία μιας τεχνικο-οικονομικής υποδομής απαραίτητης για την εμπορική διείσδυση σε περιοχές με προκαπιταλιστικές ακόμη δομές, και να μην αντιμετωπίζουν τον ανταγωνισμό και την αντίθεση της ντόπιας άρχουσας τάξης, ανίκανης να συγκεντρώσει και ν' αξιοποιήσει τα σημαντικά ποσά που απαιτούν οι ανάλογες επιχειρήσεις. Επιπλέον, μπορούσαν και να οδηγήσουν βαθμιαία στον ολοκληρωτικό έλεγχο του μηχανισμού των κρατικών εισπράξεων.

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σ. 253

ΠΗΓΗ 2

Και αν η νέα φάση, στην οποία βρισκόταν ο παγκόσμιος καπιταλισμός μετά το 1880, υπήρξε αναμφίβολα ο δομικά απαραίτητος όρος για την εισροή των ξένων κεφαλαίων σε παγκόσμιο επίπεδο, η πολιτική του ελληνικού κράτους υπήρξε επίσης αποφασιστικής σημασίας για την προώθηση των κεφαλαίων αυτών προς τις συγκεκριμένες τους κατευθύνσεις.

Η άνοδος της ανακαινιστικής κυβέρνησης του Τρικούπη στην εξουσία -του βασικού εκπρόσωπου των αγγλόφιλων μερίδων της φιλελεύθερης αστικής τάξης- και η γενικευμένη ανάπτυξη της χώρας εκείνη την περίοδο, δεν μπορούν βέβαια ν' αποδοθούν αποκλειστικά στην αλλαγή της διεθνούς συγκυρίας. Μια τέτοιου είδους ερμηνεία θα ήταν καθαρά μηχανιστική. Όμως παρ' όλο που χωρίς ειδική μελέτη θα ήταν αδύνατο ν' αποσαφηνιστεί η άνοδος της φιλελεύθερης αστικής τάξης και η ριζική μεταμόρφωση της κρατικής οικονομικής πολιτικής, δεν μπορεί να είναι απλή σύμπτωση η πλήρης αντιστοιχία των εσωτερικών και εξωτερικών παραγόντων του πλήρους μετασχηματισμού του πολιτικού και οικονομικού χώρου. Και το σημαντικό στοιχείο, λοιπόν, είναι η εκ του μηδενός συγκρότηση μιας συμπαγούς οικονομικής ολιγαρχίας, που μέσα σε λίγα χρόνια κυριάρχησε απόλυτα στον οικονομικό χώρο της ανεξάρτητης Ελλάδας, και παρουσιάζει μια σειρά από ιδιαίτερα γνωρίσματα ...

Αντίθετα με το ντόπιο, υποτυπώδες κεφάλαιο, που βασικά κατευθύνεται προς το εξωτερικό εμπόριο, είτε προς τις νέες μεταποιητικές δραστηριότητες - κυρίως προς τις βιομηχανίες ειδών διατροφής και υφασμάτων- το κεφάλαιο το ελεγχόμενο από τη χρηματιστική ολιγαρχία, αδιαφορεί εντελώς για τους τομείς αυτούς, και μέχρι τον Πρώτο παγκόσμιο πόλεμο συνεχίζει να διοχετεύει το δυναμικό του προς μη παραγωγικές δραστηριότητες. Από την άλλη μεριά, η οικονομική αυτή ολιγαρχία που ταχύτατα ξεπέρασε την παροδική κρίση (συνέπεια της πτώσης των αξιών και των μετοχών), συγχωνεύτηκε βαθμιαία με την ενδογενή παραδοσιακή άρχουσα τάξη, και στο πολιτικό επίπεδο ενήργησε σαν το ισχυρότερο τμήμα της ντόπιας κυρίαρχης τάξης.

Κ. Τσουκαλά, Εξάρτηση και αναπαραγωγή, σσ. 256-257

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των παραθεμάτων:

- α) Να προσδιορίσετε τα αίτια και να περιγράψετε τις συνέπειες της εισροής κεφαλαίου των Ελλήνων επενδυτών της διασποράς στην Ελλάδα σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο.
- β) Να αναφέρετε τις κύριες μορφές δραστηριοτήτων των Ελλήνων ομογενών της διασποράς και να χαρακτηρίσετε, αφού παρουσιάσετε, τις σχέσεις τους με την φιλελευθεραστική τάξη στην Ελλάδα και τους πολιτικούς εκπροσώπους της.

ΠΗΓΗ 1**Η αντιφατική και συνάμα καταλυτική επίδραση της ομογένειας**

Ο ρόλος της ομογένειας ήταν ένα εξαιρετικά ιδιόμορφο φαινόμενο, υποκατάστατο και μεταμφίεση της ξενικής εξάρτησης της ελληνικής οικονομίας. Αν οι δυτικές κυβερνήσεις ενδιαφέρθηκαν άμεσα για την πολιτική εξάρτηση μιας χώρας που ήταν στρατηγικός συντελεστής του ανατολικού ζητήματος, η άμεση οικονομική εκμετάλλευση μιας τόσο μικρής αγοράς τους ήταν σχεδόν αδιάφορη. Αν οι δυτικοί επιχειρηματίες ενδιαφέρθηκαν κάπως για ληστρικές δανειοδοτήσεις προς το ελληνικό δημόσιο, οι άμεσες επενδύσεις στην Ελλάδα τους άφηναν ασυγκίνητους μπροστά στις ανεπανάληπτες ευκαιρίες της βιομηχανικής επανάστασης και της άνθησης του καπιταλισμού στη Δύση ...

Όργανα της ξενικής οικονομικής κυριαρχίας χωρίς και οι ίδιοι να το πολυκαταλαβαίνουν, οι ομογενείς ήταν ταυτόχρονα ποτισμένοι από την ιδεολογία του εθνικισμού. Αυτή η αντίφαση εξηγεί και τον αμφίρροπο και ιδιόρρυθμο ρόλο τους. Αλλοδαποί μεταπράτες, σώρευαν στο εξωτερικό τα κέρδη από τις συναλλαγές τους με την Ελλάδα και απέφευγαν κάθε εσωτερική οικονομική λειτουργία που θα θύμιζε μια τυπική εθνική αστική τάξη. Ρωμηοί στην καταγωγή και στη γλώσσα, στρατολογούσαν τους ανθρώπους τους στην Ελλάδα και τροφοδοτούσαν, με το φάσμα της ελληνικής φυτοζωίας και το όραμα της επιτυχίας στα ξένα, το ποτάμι της μετανάστευσης προς τη μια κατεύθυνση, και τον πακτωλό των μεταναστευτικών εμβασμάτων προς την άλλη. Έλληνες στην εθνικιστική ιδεολογία, αλλά προσβλέποντας και στη χρησιμότητα ενός ισχυρού εθνικού κέντρου που θα τους παρέιχε προστασία και στην ανάγκη το ύστατο καταφύγιο, χάριζαν στην Ελλάδα δωρεές μεγαλύτερης ίσως αξίας από τα εκμεταλλευτικά κέρδη τους. Δεν είναι περίεργο που τελικά συντελούσαν στην αναπαραγωγή όχι τόσο κάποιων ταξικών σχέσεων μέσα στην Ελλάδα, αλλά κυρίως των σχέσεων της εξάρτησής της από τη Δύση, διαιωνίζοντας ταυτόχρονα την προκαπιταλιστική αποτελμάτωση στις εσωτερικές οικονομικές και ταξικές δομές ...

Αγόραζαν από την Ελλάδα και πουλούσαν στους εισαγωγείς ή στο ελληνικό δημόσιο όπως έκανε οποιοσδήποτε αυστριακός η ρώσος έμπορος· ή δάνειζαν το χρήμα τους στην αθηναϊκή αγορά κεφαλαίου όπως κάθε άγγλος χρηματιστής ...

Όλες σχεδόν οι επενδύσεις ομογενών κεφαλαίων στην Ελλάδα είχαν ορισμένα πολύ διαφωτιστικά κοινά χαρακτηριστικά. Μερικές από αυτές ήταν κατάλληλες για εύκολη, ασφαλή ρευστοποίηση και μεταφορά του κεφαλαίου έξω από την Ελλάδα σε περίπτωση κινδύνου. Μερικές σήκωναν ασυνήθιστα μεγάλους συντελεστές απόσβεσης, που μείωναν στο ελάχιστο τη χρονική διάρκεια της διακινδύνευσης κεφαλαίου.

Αυτές πάλι που είχαν στοιχεία κινδύνου ήταν επικερδέστερες, είχαν δηλαδή την τυπική μορφή της κερδοσκοπίας. Υπήρχαν έτσι οι μεγάλες εμπορικές δουλειές σε μια χώρα ελεύθερου εμπορίου, μια δραστηριότητα που σήμαινε μικρές εγχώριες υποχρεώσεις, εύκολα εξαγόμενα κεφάλαια και μεγάλα ποσοστά κέρδους. Υπήρχαν μεταλλευτικές παραχωρήσεις με εξαιρετικούς

όρους. Υπήρχαν τραπεζιτικές και χρηματιστικές επιχειρήσεις σε μια παρθένα αγορά που διψούσε για κεφάλαια και όπου επιτόκια ύψους 30-60% ήταν συνηθισμένο φαινόμενο σε εποχές που τα διεθνή επιτόκια περιορίζονταν σε 2.5-4.5%. Υπήρχε η ναυτιλία, όπου η αλλαγή της σημαίας είναι ασφαλιστική δικλείδα σ' εποχές εγχώριας κρίσης και μέσο εκβιασμού σ' εποχές παγκόσμιας ευφορίας. Υπήρχαν τα αστικά ακίνητα σε μια πρωτεύουσα με εκπληκτική πληθυσμιακή ανάπτυξη, όπως και οι τεράστιες αγροτικές εκτάσεις, οι αγορασμένες σε ευνοϊκές τιμές ... Είναι, λοιπόν, πραγματικά εύστοχη η μαρτυρία του «Ραμππαγά», το 1882, για τις επιχειρηματικές δραστηριότητες των ομογενών:

«Ούτε εις ανάπτυξιν βιομηχανίας, ούτε εις επιχειρήσεις, εξ' ων θα ζωογονηθώσιν αι εργατικά τάξεις χρησιμοποιούσι τα χρηματικά κεφάλαιά των. Η κυβεία, αι συμβάσεις, αι μετοχικά ταχυδρακτουλουργία, είναι τα προσφιλή αυτών αντικείμενα».

Γ. Δερτιλή, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, (1880-1909)
σσ. 59-65

ΠΗΓΗ 2

Η παρουσία στην Ελλάδα Ελλήνων κεφαλαιούχων της Διασποράς

«... Η μαζική εμφάνιση στην ελλαδική κοινωνία των ανθρώπων του παροικιακού ελληνισμού αποτέλεσε ένα νεωτερισμό πρώτου μεγέθους. Και αυτός ακόμη ο τόσο «ευρωπαϊοστρεφής» Εμμανουήλ Ροΐδης, προσχωρώντας στο γενικό συναίσθημα της λαϊκής προπαγάνδας, χαρακτήρισε τους επαναπατριζόμενους ομογενείς σαν «σπείρα μεγαροκτιστών», οι οποίοι «ως νέοι Ηρακλειδείς, επέδραμον εις την Αθήνα εκ του Χαβσαροχάνου» (εννοεί την αγορά της Κων/πόλεως). Ακόμα πιο αναλυτικά, ο Ροΐδης έδινε την εξής γραφική περιγραφή στην επιθεώρηση «Ασμοδαίος»:

«... Επέδραμεν εκ των παραλίων του θρακικού Βοσπόρου εις την Αττικην φυλή ανθρώπων, οίπινες καυχώνται επί ελληνική καταγωγή και πατριωτισμώ. Ψωμάρπαγες, σαρκοβόροι και μάλιστα τρεφόμενοι εκ κρέατος αυτοχθόνων... Τρώνουν εις τα γεύματά των πλακούντια εκ κρέατος ιθαγενούς... Στρατηλάτης των Μέγας είναι ο Ανδρέας Τσιγκρός».

Η παρουσία στην Ελλάδα, για πρώτη φορά, τόσων Ελλήνων κεφαλαιούχων και τόσων κεφαλαίων δημιούργησε ένα κλίμα κερδοσκοπίας σε έκταση πρωτοφανή. Στις δημοτικές εκλογές του 1883 ο Στέφανος Ξένος απένειμε στους πλούσιους ομογενείς το χαρακτηρισμό «χρυσοκάνθαροι», ο οποίος και ευτύχησε να υιοθετηθεί από τη σχετική φιλολογία της εποχής. Ο όρος αυτός φαίνεται ότι εξέφραζε όλη την αμηχανία, την ανασφάλεια και τη δυσφορία του εγχώριου μικροαστισμού απέναντι στην εισβολή των μεγιστάνων του κεφαλαίου».

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΔ', σ. 57

Με βάση τις πηγές και τις πληροφορίες που αποκομίσατε από το σχολικό σας εγχειρίδιο:

- α) Να εξηγήσετε τους λόγους της σπανιότητας επιχειρηματικής επανεπένδυσης μέσα στην Ελλάδα των κερδών της ομογένειας, εκτός από εκείνα που δαπανήθηκαν σε επιδεικτική κατανάλωση.
- β) Να ερμηνεύσετε τον «αμφίρροπο και ιδιόρρυθμο ρόλο της ομογένειας στην Ελλάδα».
- γ) Να σχολιάσετε τον χαρακτηρισμό των πλουσίων ομογενών ως «χρυσοκανθάρων».

39.

ΠΗΓΗ 1

Μετανάστευση προς τις Η.Π.Α.

Η μετανάστευση προς τις Η.Π.Α. -κυρίως σ' όπι αφορά τις άμεσες αιτίες της- αποτελεί απάντηση σ' ένα περιστασιακό πρόβλημα των Ελλήνων μικροκαλλιεργητών, τη σταφιδική κρίση που συντάραξε ολόκληρη την Πελοπόννησο στο διάστημα 1895-1910.

Μετανάστευση προς τις Η.Π.Α. (1880-1920)

	Αριθμός μεταναστών (σε χιλιάδες)	Πληθυσμός το 1910 (σε χιλιάδες)	%
Ελλάδα	370	2.800	13,2
Ιταλία	4.776	34.700	12,7
Ισπανία	109	20.000	0,5
Πορτογαλία	203	5.500	3,7
Ρουμανία	85	7.200	1,2
Βουλγαρία	65	4.300	1,5

Πηγή: 1) «United States Department of Justice», στου Τσαούση, σ. 234.

2) B.R. Mitchell, «The Fontana economic History of Europe. Statistical Appendix 1700-1914», Λονδίνο και Γλασκώβη 1971, σσ. 14-15.

Κ. Τσουκαλά, Εξάρτηση και αναπαραγωγή, σσ. 148-149

ΠΗΓΗ 2

Συνέπειες της υπερπόντιας μετανάστευσης

Είναί άλλωστε ενδιαφέρουσα και από άλλη άποψη η εξέταση της υπερπόντιας μετανάστευσης. Οδήγησε σε οπισθενεργά αποτελέσματα - παρόμοια και αντίστοιχα με τα αποτελέσματα της μετανάστευσης που προηγήθηκε και κατευθυνόταν προς τα μεσογειακά εμπορικά κέντρα. Καθώς η μείωση του αγροτικού πληθυσμού από την υπερπόντια μετανάστευση είχε για τις μικρές αγροτικές ιδιοκτησίες αποτελέσματα περισσότερο σταθεροποιητικά παρά αποδιαιθρωτικά, στο οικονομικό επίπεδο, η αποστολή γραμματίων από τη μεριά των απόδημων αποτελεί συμπληρωματικό εισοδηματικό πόρο για ένα μεγάλο μέρος της μόνιμα εγκατεστημένης αγροτιάς. Ο εισοδηματικός πόρος αυξάνεται σημαντικά, και μπορούμε να υπολογίσουμε ποσοτικά το σύνολο της ξεκινώντας από το 1914.

ΠΙΝΑΚΑΣ
Άμεση αποστολή γραμματίων από τις Η.Π.Α. στην Ελλάδα
(σε εκατομμύρια χρυσά φράγκα)

1914	69
1915	60
1916	85
1917	80
1918	140
1919	330
1920	670
1921	330
1922	200
1923	110
1924	212

Πηγή: Ζολώτας, ό.π., σσ. 47-48

Ανεξάρτητα από τα συνολικά αποτελέσματα που είχε το φαινόμενο στην ελληνική οικονομία, είναι σαφές ότι συνέβαλε αποφασιστικά στην ενίσχυση των μικρών αγροτικών οικογενειακών επιχειρήσεων. Όπως παρατηρεί ο Πολύζος, το άθροισμα των κεφαλαίων που αποστέλλονται από τους μετανάστες, αντιπροσώπευε συχνά τεράστια ποσά. Υπολογίζεται ότι σ' ένα χωριό ορεινής περιοχής, στις 93.000 χρυσές δραχμές (ύψος ετήσιων εξόδων του πληθυσμού) οι 37.000, δηλαδή το 40% καλυπτόταν από τα εμβάσματα των ομογενών της Αμερικής. Πολλοί χωρικοί που εγκατέλειψαν τον τόπο τους, ξαναγύρισαν αργότερα έχοντας κάνει μεγάλο κομπόδεμα.

Γενικά, αν σκεφτούμε ότι οι άμεσοι φόροι της γεωργίας έφταναν το 1910 σε 10 εκατομμύρια χρυσές δραχμές, είναι φανερό ότι παρ' όλο που μόνο ένα τμήμα των 60-70 εκατομμυρίων (που αντιπροσώπευαν τα εμβάσματα το 1914) διοχετεύονταν στις αγροτικές οικογένειες, η συμβολή τους είχε σημαντικό αντίκτυπο.

Είναι, λοιπόν, βέβαιο ότι η μετανάστευση όχι μόνο δε συνεπιφέρει το ξεπούλημα ή την εγκατάλειψη της γης, αλλά η αδιάκοπη οικονομική ενίσχυση μειώνει αισθητά τα επιτόκια ενώ αυξάνει συγχρόνως την αξία της γης στις επαρχίες αυτές, κυρίως στην Πελοπόννησο όπου βρίσκονται οι αρχαιότερες κοιτίδες μετανάστευσης προς την Αμερική.

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 158-159

Αφού μελετήσετε τις πηγές και λάβετε υπόψη τις σχετικές πληροφορίες του βιβλίου σας (Κεφάλαια: *Η Ελληνική Οικονομία, Οι Έλληνες της Διασποράς και Οικονομικές Συνθήκες κατά την περίοδο 1910-1922*):

- α) Να προσδιορίσετε τα αίτια της υπερπόντιας μετανάστευσης.
- β) Να αναλύσετε τις συνέπειες της υπερπόντιας μετανάστευσης στην οικονομική ζωή της Ελλάδας

40.

ΠΗΓΗ 1

Η κατάσταση των αγροτών στη Θεσσαλία

Ενώ και κατά το Βυζαντινόν δίκαιον και κατά τα επί της Τουρκοκρατίας αναπτυχθέντα έθιμα ο ιδιοκτήτης τότε μόνον δικαιούται να εκδιώξη του κτήματος τον κολλήγαν όταν επί ωρισμένον χρόνον δεν εκπληρώσει ούτως τας υποχρεώσεις του, οι τσιφλικιούχοι της Θεσσαλίας εκβιάζοντες τους κολλήγους

και τη συμπράξει δυστυχώς και των ελληνικών δικαστηρίων κατώρθωσαν να υποβιβάσωσι την σχέσιν του κολλήγα, ήτις είχε χαρακτήρα εμπραγμάτου δικαιώματος, εις μίσθωσιν, συμφώνως προς την οποίαν κατά το τέλος εκάστου γεωργικού έτους, δικαιούται ο ιδιοκτήτης να εξώση του κτήματός του τους κολλήγας αυτού. Τοιουτοτρόπως η παραμονή των κολλήγων εις τα υπ' αυτών καλλιεργούμενα κτήματα κατέστη αβεβαία, όπερ συνετέλεσε μόνον εις το να απογοητεύση τους κολλήγας, να αμβλύνη έτι περισσότερο το υπέρ βελτιώσεως της καλλιεργείας ενδιαφέρον των, να καταστήση αυτούς περισσότερο υποχειρίους εις την απλησίαν και την εκμετάλλευσιν των τσιφλικιούχων και των επιστατών των. Εάν δε εις πάντα ταύτα προσθέσητε την αδιαφορίαν, την οποίαν κατά κανόνα δεικνύουν αναφορικώς εις την γεωργίαν και τους κολλήγας οι μακράν των κτημάτων ζώντες και εις απλήστους και αμαθείς επιστάτας εμπιστευόμενοι αυτά τσιφλικιούχοι της Θεσσαλίας θα έχητε πλήρη εικόνα των αιτίων της κακοδαιμονίας της Θεσσαλίας.

Αλ. Παπαναστασίου, Λόγος στην Β' Αναθεωρητική Βουλή (1911):
από τον τόμο Αλ. Παπαναστασίου, Μελέτες, Λόγοι, Άρθρα, σ. 99
[Πηγή: Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη Γ' Λυκείου, τεύχος Γ', σ. 33]

ΠΗΓΗ 2

Η κατάσταση της γεωργίας στις παραμονές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου

Παρόλο ότι ως το 1917 πολύ λίγα είχαν γίνει προς την κατεύθυνση μιας αγροτικής μεταρρυθμίσεως είναι γεγονός ότι ο Βενιζέλος και το κόμμα του υπήρξαν υποστηρικτές της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας, πράγμα που ανταποκρινόταν στις επιθυμίες και την πολιτική μιας ανερχόμενης τάξεως επιχειρηματιών που ευνοούσε έναν καπιταλιστικό τρόπο οργανώσεως της παραγωγής. Ως την έκρηξη όμως του Α' Παγκοσμίου πολέμου, η κυβέρνηση δεν είχε ακόμα διαμορφώσει ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα αγροτικής μεταρρυθμίσεων και συνέχισε να μένει πιστή στην αρχή της σταδιακής απαλλοτριώσεως με αποζημιώσεις. Μετά την προσάρτηση της Μακεδονίας, όμως το πρόβλημα έγινε πιο πιεστικό. Η κατάσταση των αγροτών στη Μακεδονία ήταν πολύ χειρότερη από εκείνη των χωρικών της Παλαιάς Ελλάδος. Στην πραγματικότητα η κατάστασή τους δεν ήταν καλύτερη από την κατάσταση των δουλοπαροίκων του Μεσαίωνα. Μετά μάλιστα την εισροή χιλιάδων προσφύγων σαν συνέπεια των Βαλκανικών πολέμων, κατάσταση αυτή χειροτέρευσε. Αργότερα, οι συνθήκες που δημιουργήθηκαν από τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο είχαν σοβαρότατες επιπτώσεις στο αγροτικό πρόβλημα. Μετά το φθινόπωρο του 1915, οι βόρειες επαρχίες της Ελλάδος έγιναν πεδίο πολέμου. Η επικρατούσα ανασφάλεια και τελικά, οι στρατιωτικές επιχειρήσεις, που επεκτάθηκαν και σε ελληνικές περιοχές, προκάλεσαν μαζική έξοδο των χωρικών προς τις πόλεις, όπου υπήρχε μεγαλύτερη ασφάλεια. Όπως ήταν φυσικό, η παραγωγή έπεσε απότομα στις περιοχές αυτές, ιδιαίτερα μετά την κατάληψη της ανατολικής Μακεδονίας από τους Βουλγάρους, τον Αύγουστο του 1916. Η κρίση στη Μακεδονία επιδεινώθηκε από την παρουσία 150.000 περίπου προσφύγων από τη Θράκη και τη Μικρά Ασία.

.....
Κάτω από τις συνθήκες αυτές, η ανάγκη για μεταρρύθμιση έγινε εντονότερη και προωθήθηκε αποφασιστικά από τη μεταρρυθμιστική αριστερά της επαναστατικής προσωρινής κυβερνήσεως του Βενιζέλου.

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των πηγών:

Να προσδιορίσετε και να αναλύσετε τους λόγους για τους οποίους εντάθηκαν την περίοδο αυτή (ιδιαίτερα μετά το 1909) τα αιτήματα για απαλλοτρίωση των τσιφλικιών της Θεσσαλίας και ανακατανομή της γης.

41.

ΠΗΓΗ 1

Από τους υπολογισμούς της επιτροπής που στα 1896 συστήθηκε για να μελετήσει τα θεσσαλικά ζητήματα, μαθαίνουμε πως στα τσιφλίκια της Θεσσαλίας κατοικούσαν 11 χιλιάδες οικογένειες κολλιγάδων και 18 χιλιάδες αγρότες. Όλη όμως η αγροτιά ήταν 300 χιλιάδες ψυχές. Υπήρχαν επίσης και πολλές τουρκικές μικροϊδιοκτησίες τα λεγόμενα κονιαροχώρια κυρίως όμως στον κάμπο της Λάρισας.

Μα ας μη ξεχάσουμε και τις θέρμες (ελονοσία) που δεκάτιζαν το Θεσσαλό αγρότη. Από τα παιδιά που γεννιούντανε τα 60% πέθαιναν απ' τη σπλήνα. Γενικά ο καμπίσιος Θεσσαλός είναι ηλιοκαμένος απ' το λιοπύρι και πετσί και κόκκαλο από την αναφαγιά και την ελονοσία που εξήντα στα εκατό γυρίζει σε χτικιό. Περισσότερα μάλιστα από τα μισά μεροκάματά του της χρονιάς τον παλιότερο καιρό τάχανε σπαρταρώντας μέσα στη χαμοκαλύβα του απ' τον πυρετό.

Μα αν σ' όλα αυτά λέγαμε και για τις πλημμύρες, για την έλλειψη τεχνικών έργων γενικά (αποξηραντικά, ποτιστικά, αντιπλημμυρικά, κλπ.) θα συμπληρώναμε την εικόνα της καταστροφής και της κόλασης, που βρισκόταν ο Θεσσαλός αγρότης.

Όταν λοιπόν στα 1881 η Θεσσαλία μ' ένα κομμάτι της Ηπείρου (νομός Άρτας) προσαρτήθηκε στο ελληνικό κράτος οι σκλάβοι της γης θάρεψαν πως τελείωσαν τα φέματα και πως γίνονταν ελεύθεροι. Έτσι εννοούσαν το ρωμαίικο που από χρόνια το περίμεναν και το λαχταρούσαν κ' επαναστάτησαν κιόλας δυο φορές τη μια στα 1854 και την άλλη στα 1878.

«Ο θεσσαλικός χωρικός εν τη προσαρτήσει της πατρίδος αυτού μετά Κράτους ομοεθνούς διέβλεπεν, ουχί μόνον την εκπλήρωσιν πόθου πατριωτικού, αλλά την μεταβολήν της προς την γην σχέσεως του. Συνδέων και συγχέων την ιδέαν της Οθωμανικής κυριαρχίας προς την της ιδιοκτησίας, ενόμιζεν ότι καταλυομένης της μεν (της Οθωμανικής κυριαρχίας), έδει και η ετέρα (η τσιφλικιάδικη ιδιοκτησία) να καταρρεύση συγχρόνως. Όθεν, ευθύς μετά την προσάρτησιν της Θεσσαλίας και Άρτης, οι καλλιεργηταί (διάβαζε κολλιγάδες) διεξεδίκησαν την ιδιοκτησίαν της γης. Επεμβάσης όμως της Πολιτείας προς φρούρησιν νομίμως κεκτημένων δικαιωμάτων (!!!) μετά είδαν (οι κολλιγάδες) ματαιωμένας τας προσδοκίας των. Ουδέποτε όμως ηδυνήθησαν να εγκαταλείψωσι την αρχικήν ελπίδα, ή και ανεζωπύρωσεν ο αναβρασμός του 1909».

Αυτά δεν τα γράφει κανένας νεωτεριστής. Τα γράφει ο τσιφλικάς Γ. Χριστάκης-Ζωγράφος στη μελέτη του «Το Αγροτικό ζήτημα εν Θεσσαλία», Αθήναι, 1911, σ. 57.

Γύρεψαν λοιπόν οι κολλιγάδες της Θεσσαλίας άμα έγινε στο 1881 ρωμαίικο η Θεσσαλία να μπουν μέσα στα τσιφλίκια σαν αφεντικά. Όμως οι τσιφλικάδες φωνάζανε ένα δυνατό Αλτ, γιατί είχαν πίσω τους τον ελληνικό στρατό και τις ελληνικές αρχές.

Η ελληνική κυβέρνηση και να ήθελε δε μπορούσε να λύσει το αγροτικό ζήτημα, γιατί ο Κουμουνδούρος στην ελληνοτουρκική σύμβαση που υπόγραψε, δέσμευσε το ελληνικό κράτος. Απαγορευόταν, σύμφωνα με ειδικό άρθρο, η απαλλοτρίωση των τσιφλικιών.

Μα δεν ήταν μόνο ο Κουμουνδούρος υπεύθυνος, αλλά και όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί. Όταν η τουρκική κυβέρνηση ζήτησε να μπει ειδικό όρος για την προστασία του τσιφλικάδικου καθεστώτος, δεν αντιτάξανε καμιά άρνηση, γιατί πρώτα δεν ήθελαν να δυσαρεστήσουν τους Ευρωπαίους αστούς που, στα χρόνια αυτά ήταν φανατικοί υποστηρικτές του «ιερού δικαιώματος της ιδιοκτησίας». Δεύτερο, και οι ίδιοι είχαν τις ίδιες ιδέες και τρίτο δεν ήθελαν να δυσαρεστήσουν τους Έλληνες του εξωτερικού.

Γ. Κορδάτου, Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδος, XII, σσ. 416-417.

ΠΗΓΗ 2

Δίκη για τα γεγονότα του Κιλελέρ

Οι κατηγορούμενοι για τα γεγονότα του Κιλελέρ-Λάρισας παραπέμφθηκαν στο κακουργιοδικείο Λαμίας.

Οι δίκες άρχισαν στις 19 Ιούνη (1910) και τελείωσαν στις 23 του ίδιου μήνα.

Στο κακουργιοδικείο Χαλκίδας στάλθηκε ο εισαγγελέας της Λιβαδιάς Γεωργιάδης που αργότερα έγινε και εισαγγελέας του Άρειου Πάγου. Ήταν αγροτοφάγος και μίλησε με λύσα. Και τι δεν είπε. Ανάφερε την ιστορία, την αρχαία και νεώτερη και επικαλέστηκε όλους τους νόμους και προφήτες θέλοντας ν' αποδείξει πως το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, είναι ιερό και οι αγρότες πρέπει να δουλεύουν και να μη σηκώνουν κεφάλι. Μαζί με άλλα απειλώντας και φωνάζοντας είπε:

«Η κολληγία είναι δικαίωμα ενοχικόν, εταιρεία ή μίσθωσις και συνεπώς οι κατηγορούμενοι δεν εδικαιούντο να δημιουργήσωσι ταραχάς... Αγροτικόν ζήτημα δεν υφίσταται. Οι τσιφλικιούχοι πιέζονται κάι, όπως απαλλαγώσι καθημερινών συγκρούσεων, ενοικιάζουν τα κτήματά των. Ο Θεσσαλός δεν είναι γεωργός, αλλά κτηνοτρόφος. Αρνείται να καλλιεργήση πλέον των είκοσι στρεμμάτων. Παρασύρεται ευκόλως. Θορυβώδες δε συλλαλητήριο Θεσσαλών, σημαίνει απόλυσιν 5 χιλιάδων άρκτων. Σπαταλά την περιουσίαν του στα μανάβικα και δι' αυτό κατά την εβδομαδιαίαν αγοράν δεν ευρίσκει κανείς φρούτα. Τρώγει τα αχλάδια σαν γουρούνι. Υπάρχουν βεβαίως και καλοί Θεσσαλοί. Αλλ' οι πλείστοι εξ' αυτών είναι τεμπέληδες και ζωοκλέπται. Ο «Γεωργικός Σύνδεσμος» ιδρύθη δια σκοπούς εκμεταλλευτικούς!...».

Γ. Κορδάτου, Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδος, XIII, σ. 193.

Με βάση το παράθεμα και τις γνώσεις που αποκομίσατε από το σχολικό σας εγχειρίδιο:

Να αναφέρετε τους λόγους ξεσηκωμού των καλλιεργητών της Θεσσαλικής γης παρουσιάζοντας τους από την πλευρά των εξεγερθέντων από μια μεριά, κι από την πλευρά την προστατών του τότε γαιοκτητικού καθεστώτος, από την άλλη (δραματοποίηση).

42.

ΠΗΓΗ 1

Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917

Εάν η ριζοσπαστική αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 συνδέθηκε με την από του 1909 ανάδειξη των μεσαίων στρωμάτων, τούτο πρέπει να εξηγηθεί από ότι τα στρώματα αυτά υπήρξαν οι συνεπέστεροι, εντός της ελληνικής κοινωνίας, φορείς της αντίληψης του καπιταλισμού ... Εξ' αιτίας αυτής ακριβώς της αντίληψής τους περί καπιταλισμού, τα στρώματα αυτά αισθάνθηκαν κατά τρόπο ιδιαίτερος επαχθή το κοινωνικό βάρος των τσιφλικιών. Εκ παραλλήλου, τα ίδια κοινωνικά στρώματα ήσαν σε θέση να διακρίνουν αφ' ενός τις πραγματικές ιστορικές δυνατότητες, οι οποίες καθιστούσαν δυνατή την διανομή των γαιών, και αφ' ετέρου τα πλεονεκτήματα που θ' αντλούσε εξ' αυτού του μέτρου η διαδικασία της ταχείας εκβιομηχάνισης.

Υπ' αυτούς τους όρους, η αρχή της αγροτικής μεταρρύθμισης εξηγγέλθη στα 1917 στη Θεσσαλονίκη. Εν τούτοις, το μέγιστο τμήμα αυτής της μεταρρύθμισης δεν πραγματοποιήθηκε παρά μόνον μετά το 1922.

Αρκετές υποθέσεις προτείνονται προκειμένου να ερμηνευθεί η επιλογή της συγκεκριμένης στιγμής για την εξαγγελία της μεταρρύθμισης. Έγινε λόγος για «λύση επιβαλλόμενη από τις ανάγκες του εμφυλίου πολέμου» τον οποίο διεξήγε η στρατιωτική κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης κατά του κράτους της Αθήνας. Κατ' άλλους, η μεταρρύθμιση επισπεύσθη εξ' αιτίας της εμφάνισης του μπολσεβικικού κινδύνου. Εν πάσει περιπτώσει, μεταξύ των ποικίλων ερμηνειών που δόθηκαν, μπορούμε, χωρίς ν' απορρίψουμε τις άλλες, αν συγκρατήσουμε ιδιαίτερος την ακόλουθη: η αγροτική μεταρρύθμιση αποφασίστηκε σε μία στιγμή σοβαροτάτης πτώσης του εξωτερικού εμπορίου: η πτώση αυτή είχε προκληθεί από τον θαλάσσιο αποκλεισμό τον οποίο είχαν επιβάλει οι δυτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, προκειμένου να την υποχρεώσουν να εισέλθει στον πόλεμο με το μέρος της Αντάντ. Υπ' αυτές τις συνθήκες, ο αποκλεισμός της Ελλάδας λειτούργησε, από οικονομική άποψη, ως ένας αυθόρμητος προστατευτισμός, τόσο υπέρ της εθνικής βιομηχανικής παραγωγής όσο και επ' ωφελεία των εγχωρίων σιτηρών. Είναι προφανές ότι η συγκυρία αυτή έθεσε εκ νέου και με οξύτατο τρόπο το ζήτημα των τσιφλικιών. Το γεγονός ότι μια «επαναστατική» στρατιωτική κυβέρνηση υπό την αιγίδα των γαλλικών στρατευμάτων του μακεδονικού μετώπου ήλθε να εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη, δηλαδή στο κέντρο των βορείων ελληνικών επαρχιών που κυριαρχούντο απ' τα τσιφλίκια, προσέδωσε έναν επείγοντα χαρακτήρα στο πρόβλημα της οριστικής ρύθμισης του γαιοκτητικού ζητήματος. ...

Κ. Βεργόπουλου, Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα,

ΠΗΓΗ 2

Με την προσάρτηση εδαφών ή την ανταλλαγή πληθυσμών, όλες σχεδόν οι βαλκανικές χώρες απέκτησαν μεγαλύτερη εθνική ομογένεια μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Άμεση συνέπεια των πληθυσμιακών ανακατατάξεων ήταν και η διανομή της μεγάλης γαιοκτησίας, μέτρο που εξασφάλιζε παντού στους ακτήμονες αγρότες ένα ελάχιστο μέσο επιβίωσης, αλλά και την εκπλήρωση μιας παλιάς διεκδικήσεως, την ιδιοκτησία της γης που καλλιεργούσαν. Στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία ο αναδασμός ερχόταν για να καλύψει την πιεστική ανάγκη της αποκαταστάσεως των προσφύγων, ενώ στη Ρουμανία και στη Γιουγκοσλαβία αποτελούσε την επιβεβαίωση της εθνικής τους κυριαρχίας, καθώς οι μεγάλες ιδιοκτησίες στα εδάφη που προσαρτήθηκαν ανήκαν στους Αυστριακούς, τους Μαγυάρους ή τους Ρώσους. Όπως όμως σημειώνει ο Stavrinos υπήρχε και ένα ακόμη κίνητρο: «πίσω από τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις κρυβόταν αναμφίβολα ο φόβος της επαναστάσεως. Μετά από έξι χρόνια σχεδόν αδιάκοπου πολέμου οι βαλκανικοί λαοί έπασχαν από πολεμικό κάματο και απογοήτευση. Η επανάσταση στη Ρωσία και η εξάπλωση του Μπολσεβικισμού στην Ουγγαρία και σε άλλα τμήματα της κεντρικής Ευρώπης, έσειε το φάσμα ενός επαναστατικού κύματος που θα σάρωνε ολόκληρη τη βαλκανική χερσόνησο. Ο φόβος αυτός ανάγκασε... την καθεστηκία τάξη σε κάθε χώρα να πραγματοποιήσει αγροτικές μεταρρυθμίσεις με την ελπίδα ότι θα λειτουργούσαν ως αλεξικέραυνο μέσα στην επαναστατική θύελλα». (Cl. S. Stavrinos, *The Balkans since 1453*, New York, 1965).

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΕ', σ. 302.

ΠΗΓΗ 3

Μέσα από την διαδικασία ενίσχυσης της μικρής παραγωγής ή της αγροτικής μετατροπής προς την ίδια κατεύθυνση, εκείνο το οποίο πρέπει να συγκρατηθεί είναι...

α) *Η μικρή αγροτική ιδιοκτησία απεδείχθη όχι ένα υπόλειμμα του παρελθόντος, αλλά μία κατηγορία ενισχυόμενη απ' την ανάπτυξη του αστικού καπιταλισμού ...*

Οι αγρότες απέκτησαν ιδιοκτησία, πλην όμως, αυτή η τελευταία δεν ήταν παρά ένας θεμελιώδης μηχανισμός αυξημένης «απορρόφησης» της εργασίας απ' το σύστημα. Ο χωρικός, εισερχόμενος στην ιδιοκτησία, καθίστατο αυτομάτως -με την εγκατάστασή του- οφειλέτης ενός αρχικού ποσού 70.000 δραχμών. Σ' αντάλλαγμα εδέχετο, σε είδος ή σε χρήμα, ένα πραγματικό συνολικό κεφάλαιο 58.500 δραχμών (ήτοι 45.000 δρχ. η αξία των ζώων, των εργαλείων δουλειάς κλπ., 900 δρχ. η αξία των κτηνοτροφών και 3.100 δρχ. το κυκλοφοριακό κεφάλαιο).

Υπ' αυτές τις συνθήκες, η κρατική πολιτική πρέπει να θεωρηθεί ως ο κύριος υπεύθυνος του σχηματισμού της παθολογικώς ελλειμματικής μικρής αγροτικής παραγωγής. Ομοίως, η επιχείρηση της εγκατάστασης του χωρικού στην ιδιοκτησία, υπ' αυτούς τους όρους, δύναται να παρομοιασθεί με την «πρόσδεση του δουλοπάροικου στο έδαφος» της προκαπιταλιστικής εποχής.

Με δύο λόγια, η δημιουργία της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας λειτούργησε ως μια θεμελιώδης προϋπόθεση για την εντατικότερη συμπίεση της οικογενειακής αγροτικής εργασίας.

β) *Η κατάργηση της μεγάλης εγγείου ιδιοκτησίας συνεπέφερε επίσης την παύση των πιστωτικών υπηρεσιών των τσιφλικούχων προς τους καλλιεργητές. Στο εξής, ο δρόμος ήταν ανοικτός για μίαν αυξανόμενη διείσδυση των οργανισμών της αστικής πίστης στον χώρο της γεωργίας.*

Δύο ήσαν οι προϋποθέσεις γι' αυτήν την διείσδυση: 1) ο δανειζόμενος να είναι σε θέση να προσφέρει υποθηκικές εγγυήσεις· μ' άλλα λόγια ο οφειλέτης να εμφανίζεται ως ιδιοκτήτης και 2) οι μικροί ιδιοκτήτες να συνασπίζονται σε συνεταιρισμούς οι οποίοι να εγγυώνται την φερεγγυότητα των μελών τους. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, η πίστη δεν χορηγείται στον αγρότη παρά δια μέσου του συνεταιρισμού, πράγμα που αποτελεί μια επιπρόσθετη εξασφάλιση για το τραπεζικό κεφάλαιο.

Κ. Βεργόπουλου, Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, σσ. 180-181

ΠΗΓΗ 4

Η κατάτμηση της γης ωφέλησε, ασυγκρίτως, και την εκβιομηχάνιση της χώρας κατά το μεσοπόλεμο. Η διάσταση ανάμεσα στις βιομηχανικές και στις αγροτικές τιμές αυξήθηκε αισθητώς, επιτρέποντας έτσι σημαντικές αφανείς μεταβιβάσεις κοινωνικών πόρων υπέρ της βιομηχανίας ...

Εάν το Κράτος εφάρμοσε την αγροτική μεταρρύθμιση προς τον σκοπό της προώθησης της βιομηχανικής ανάπτυξης η μεταρρύθμισης με την σειρά της,

επέτρεψε στο Κράτος να ενισχύσει την θέση του εντός της οικονομίας. Στα 1919, ο Α. Ανδρεάδης σημείωνε ότι η μόλις εξαγγελθείσα αγροτική μεταρρύθμιση ευρίσκετο σε απόλυτο συνέχεια με την παραδοσιακή πολιτική των μεγάλων βυζαντινών αυτοκρατόρων, και ιδίως εκείνων της μακεδονικής δυναστείας, οι οποίοι είχαν δραστηρίως αγωνισθεί υπέρ της μικρής ιδιοκτησίας.

Πράγματι, όπως είδαμε ανωτέρω, η κερματισμένη γαιοκτησία και η ισχυρή κεντρική εξουσία συμβάδισαν πάντα σε στενή μεταξύ τους σχέση ...

Η αγροτική δομή της ελληνικής γεωργίας ευνοούσε πάντα την συγκρότηση ενός ισχυρού Κράτους και, κατά συνέπεια, την απρόσωπη και αυτοματοποιημένη λειτουργία του συστήματος. Στα 1927, ο υπουργός Αλεξ. Παπαναστασίου εγκαινίασε μια νέα φάση της παρεμβατικής πολιτικής, δια της εξαγγελίας των λεγόμενων «τιμών ασφαλείας» στο πεδίο της συγκέντρωσης των δημητριακών προϊόντων. Έκτοτε, οι συγκεντρωμένες από το Κράτος ποσότητες σίτου δεν έπαυσαν ν' αυξάνουν:

Συνοψίζοντας, μπορούσε να πούμε ότι η ελληνική γεωργία, εξ' αιτίας του κερματισμένου χαρακτήρα της, αποτέλεσε από πολύ νωρίς ένα προνομιούχο πεδίο ευνοϊκό για την ανάπτυξη του κρατικού παρεμβατισμού.

ό.π., σσ. 185-186

ΠΗΓΗ 5

Αγροτική μεταρρύθμιση του 1917

Η αγροτική μεταρρύθμιση του Βενιζέλου ήταν το πιο ριζοσπαστικό μέτρο που είχε εφαρμοστεί ως τότε στην Ελλάδα ... Μολονότι όμως άλλαξε ριζικά τις σχέσεις της ιδιοκτησίας της γης, γενικεύοντας το σύστημα της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας που επικρατούσε στην Πελοπόννησο, δε μετέβαλε ποιοτικά τον τρόπο παραγωγής, παρόλο που άλλαξε σε κάποιο βαθμό τις σχέσεις παραγωγής -τουλάχιστον στις περιοχές που εφαρμόστηκε- σύμφωνα με τις ανάγκες της αναπτυσσόμενης καπιταλιστικής δομής...

Η αγροτική μεταρρύθμιση και ο συνακόλουθος τεμαχισμός της γης συνοδεύτηκαν από αύξηση επενδύσεων στην αγροτική παραγωγή, με τη μορφή πιστώσεων, και από την ταχεία εξέλιξη του συνεταιρισμού κινήματος, που αποσκοπούσε αφενός στην προστασία των μικρών παραγωγών και αφετέρου στη μεγαλύτερη ασφάλεια των επενδύσεων στην αγροτική οικονομία. Το βασικό θεσμικό πλαίσιο για την οργάνωση των συνεταιρισμών δημιουργήθηκε το 1914. Οι συνθήκες που δημιούργησε ο πόλεμος έδωσαν στο συνεταιριστικό κίνημα μεγάλη ώθηση. Τα προβλήματα που είχαν σχέση με τη διακίνηση προϊόντων, την παραδοσιακή εκμετάλλευση του μικρού παραγωγού από τους μεσάζοντες, την έλλειψη κεφαλαίων και τους τοκογλυφικούς όρους δανειοδοτήσεως που επικρατούσαν στην ελεύθερη αγορά, έκαναν ακόμη πιο αισθητή την ανάγκη συλλογικής ασφάλειας που πρόσφεραν οι συνεταιρισμοί. Ιδιαίτερα η ανάγκη αυτή και η ρύθμιση πιστώσεων, έδωσαν ώθηση στο κίνημα το οποίο ενθάρρυναν ταυτόχρονα και η κυβέρνηση και η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, που ήταν και το κυριότερο

πιστωτικό ίδρυμα της χώρας. Ανάμεσα στο 1911 και 1914, το συνεταιριστικό κίνημα δυνάμωνε συνεχώς. Αργότερα, η ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας, τον Ιούνιο του 1917, αμέσως μετά την επάνοδο του Βενιζέλου στην Αθήνα, στάθηκε η απαρχή της άμεσης κρατικής παρεμβάσεως στην οργάνωση και καθοδήγηση της γεωργικής παραγωγής, έστω και αν η παρέμβαση ήταν στην αρχή υποτυπώδης. Ανάμεσα στο 1915 και 1918, ο αριθμός των συνεταιρισμών αυξήθηκε από 150 σε 790, αριθμός που διπλασιάστηκε το 1920. Τα 70% περίπου αυτών των συνεταιρισμών ήταν πιστωτικοί οργανισμοί ...

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΕ', σ. 76

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των παραθεμάτων:

- α) Να παρουσιάσετε τις συνθήκες και τις συγκυρίες μέσα στις οποίες απόφασίστηκε η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917, τα αποτελέσματα που είχε για την μικροαγροτική γεωργία και να σχολιάσετε την πρόσδεσή της στο πιστωτικό κεφάλαιο.
- β) Να διερευνήσετε τα ιδεολογικά και πολιτικά αίτια των εξελίξεων της ελληνικής οικονομίας (το 1922-1923).
- γ) Να σχολιάσετε τη φράση ότι «η ελληνική γεωργία, εξ αιτίας του κερματισμένου χαρακτήρα της, αποτέλεσε προνομιούχο πεδίο για την ανάπτυξη του κρατικού παρεμβατισμού».
- δ) Να αξιολογήσετε τη συμβολή των συνεταιρισμών στη βελτίωση των όρων διαβίωσης των μικροκαλλιεργητών.

43.

ΠΗΓΗ 1

Βενιζελισμός: Αστικός Εθνικισμός Αστικός Εκσυγχρονισμός

Πέρα και πίσω από το χάρισμα του ηγέτη του, η ανεπανάληπτη δυναμική του Βενιζελισμού πηγάζει από έναν εξίσου ανεπανάληπτο συνδυασμό αστικού εθνικισμού και αστικού εκσυγχρονισμού, σε αδιάσπαστη και διαλεκτική ενότητα. Από την πρώτη στιγμή, το 1910, ο εκσυγχρονισμός τέθηκε στην υπηρεσία της εθνικής ολοκλήρωσης. Με τη σειρά της, η εθνική ολοκλήρωση υπηρέτησε τον εκσυγχρονισμό μέχρι το τέλος, προσφέροντας την αναντικατάστατη πολιτική και ιδεολογική του νομιμοποίηση. Στο γενικό αυτό επίπεδο, γίνεται φανερή η άρρηκτη συνέχεια και συνέπεια του Βενιζελισμού (και του Βενιζέλου προσωπικά). Αν πρέπει κανείς να διακρίνει δύο φάσεις, ίσης περίπου διάρκειας, είναι επειδή το περιεχόμενο της εθνικής ολοκλήρωσης άλλαξε αναγκαστικά και ριζικά μετά την Καταστροφή του 1922. Πριν, σήμαινε πρωταρχικά την απελευθέρωση των αλυτρώτων με την αντίστοιχη εδαφική επέκταση του εθνικού κράτους. Μετά, σήμαινε αποκλειστικά την αφομοίωση των πρώην αλυτρώτων ως Νέων Χωρών ή ως προσφύγων πια και την επίτευξη εθνικής ομοιογένειας και μιας νέας εθνικής ταυτότητας μέσα στα οριστικά πλέον κρατικά σύνορα. Έτσι, κατά την πρώτη ηρωική περίοδο του

Βενιζελισμού (1910-1920), ο αστικός εκσυγχρονισμός συναρθρώθηκε με τον αλυτρωτισμό, με ιδεολογικό επιστέγασμα τη Μεγάλη Ιδέα. Κατά τη δεύτερη περίοδο (1922-1932), ο αστικός εκσυγχρονισμό συναρθρώθηκε με την οικοδόμηση ενιαίου εθνικού κράτους, με ιδεολογικό επιστέγασμα την Αβασίλευτη Δημοκρατία στην οποία ο Βενιζελισμός επιχείρησε να προσδώσει ευρύτερο ιδεολογικό και κοινωνικό περιεχόμενο.

Ως ανεπανάληπτος συνδυασμός αστικού εκσυγχρονισμού και αστικού εθνικισμού, ο Βενιζελισμός στηρίχθηκε σε εξίσου ανεπανάληπτες ιστορικές προϋποθέσεις (που έλειπαν από τα προγενέστερα εγχειρήματα του Μαυροκορδάτου και του Τρικούπη). Εκμεταλλεύτηκε αδίστακτα και δημιουργικά μία σειρά από διεθνείς συγκυρίες κατά την περίοδο 1910-1920, που πρόσφεραν τις καλύτερες αλλά και τελευταίες ευκαιρίες πραγμάτωσης της Μεγάλης Ιδέας, ως συνεπούς και ρεαλιστικού αλυτρωτισμού. Για πρώτη και τελευταία φορά, άλλωστε, τα συμφέροντα του βρετανικού ιμπεριαλισμού συνέπεσαν και συμπορεύτηκαν με τις ελληνικές εθνικές επιδιώξεις ...

*Γ. Θ. Μαυρογορδάτου, «Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός»,
στο: Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός,
επιμ. Γ.Θ. Μαυρογορδάτος - Χρ. Χατζηιωσήφ,
Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ.10.*

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο του παραθέματος και τις πληροφορίες του βιβλίου σας, να σχολιάσετε την άποψη ότι ο Βενιζελισμός αποτελούσε «συνδυασμό αστικού εθνικισμού και αστικού εκσυγχρονισμού».

44.

ΠΗΓΗ 1

Ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος

Αποτέλεσμα του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 υπήρξε και η επιβολή στην Ελλάδα Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου ...

Η Ελληνική κυβέρνηση μετά την ήττα, τον Ιούλιο του 1897, κατέβαλε ύστατες προσπάθειες να συμβιβαστεί με τους δανειστές και να αποτρέψει τον έλεγχο. Πρώτα ο διευθυντής της Εθνικής Τράπεζας Στ. Στρέιτ και στη συνέχεια ο Α. Συγγρός ανέλαβαν τις διαπραγματεύσεις με τους εκπροσώπους των ομολογιούχων, αλλά χωρίς επιτυχία ...

Η επίσημη ονομασία του οργανισμού, που ουσιαστικά ανέλαβε τη διαχείριση της Ελληνικής οικονομίας ήταν αρχικά Διεθνής Επιτροπή Ελέγχου. Ο όρος αυτός «όζων δουλείας» αντικαταστάθηκε ύστερα από ένα χρόνο με τον όρο Διεθνής Οικονομική Επιτροπή (Δ.Ο.Ε.) αλλά στη συνείδηση όλων και στην ιστορία έμεινε η λέξη Έλεγχος, γιατί αυτό ήταν στην πραγματικότητα. ...

Ο οικονομικός έλεγχος που επιβλήθηκε στην Ελλάδα ήταν ιδιαίτερη βαρύς, αλλά αποβλέποντας πάντα στο συμφέρον των ομολογιούχων, είχε και ορισμένες ευνοϊκές επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία. Ο νόμος ΒΦΙΘ´ (σημ: σχετικός νόμος που ψηφίστηκε από την ελληνική στις 21 Φεβρουαρίου 1898 και αφορά στην ίδρυση του Δ.Ο.Ε.) περιείχε διατάξεις που περιόριζαν την

αναγκαστική κυκλοφορία και έτσι βοηθούσαν τη νομισματική σταθερότητα και τη βελτίωση της εσωτερικής αξίας της δραχμής. Επίσης με τον έλεγχο εμπεδώθηκε η ελληνική πίστη, ώστε να υπάρχει η δυνατότητα συνάψεως νέων δανείων, που τα χρειάστηκε η Ελλάδα στα χρόνια που ακολούθησαν.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΔ', σσ. 164-165

ΠΗΓΗ 2

*Η πτώχευση της Ελλάδας ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα μιας τέτοιας δανειακής επιβάρυνσης εξανάγκασε το ελληνικό κράτος να αποδεχθεί τη μέγιστη των ταπεινώσεων, την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου. Η διεθνής οικονομική επιτροπή, η οποία συστάθηκε με υπόδειξη των Μεγάλων Δυνάμεων, αποτελείτο από εκπροσώπους των ξένων τραπεζών και έδρευε στο ελληνικό έδαφος, ενώ ο ρόλος της δε σταματούσε στον έλεγχο και τη διαχείριση των εσόδων του κράτους, αλλά προχωρούσε και στη **βαρύνουσα γνωμάτευση για την έκδοση χρήματος, για τη σύναψη νέων δανείων και γενικά για όλα σχεδόν τα δημοσιονομικά θέματα.***

Οι υπερεξουσίες αυτές της διεθνούς οικονομικής επιτροπής ουσιαστικά αναιρούσαν για μεγάλο χρονικό διάστημα τις εξουσίες της ελληνικής κυβέρνησης και του Κοινοβουλίου, καθώς οι αποφάσεις του κράτους για σχεδιασμούς οικονομικής ανάπτυξης ελέγχονταν από εξωελλαδικά κέντρα, ερήμην του ελληνικού λαού.

Με το τρόπο αυτό το ξένο κεφάλαιο, το οποίο την αμέσως προηγούμενη περίοδο (1850-1875) είχε εξουδετερώσει τις σποραδικές και ελάχιστα οργανωμένες προσπάθειες του εγχώριου κεφαλαίου να μπει στη σφαίρα της παραγωγής και να προχωρήσει σε βιομηχανικές επενδύσεις, αυτή την περίοδο (1875-1900) αναλαμβάνει να διεκπεραιώσει το ίδιο κάποιες λειτουργίες με προϋποθέσεις και όρους τέτοιους που θα διασφαλίζουν τα συμφέροντα και την κυριαρχία του.

Σ. Τζόκα, Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα, σσ. 188-189

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των παραπάνω πηγών να επισημάνετε τις συνέπειες της επιβολής του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου στην εθνική οικονομία.

45.

ΠΗΓΗ 1

Δάνεια

Ο Α. Συγγρός είχε κινητοποιήσει συστηματικά για την διευκόλυνση των Ελλήνων που επιθυμούσαν να αγοράσουν ελληνικά χρεώγραφα του εξωτερικού, τόσο την Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας, όσο και την περίφημη Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως. Και πραγματικά, πολλοί ήταν εκείνοι που, μολονότι Έλληνες, προτιμούσαν να δανείζον στο ελληνικό κράτος από τα χρηματιστήρια του εξωτερικού ως αλλοδαποί σύμφωνα με τους κανόνες της διεθνούς χρηματαγοράς, παρά ως ημεδαποί σύμφωνα με τους εγχώριους κανόνες. Αυτό εξηγείται από το ότι οι εγγυήσεις που πρόσφερε ο Τρικούπης στους αλλοδαπούς δανειστές ήταν ασύγκριτα ανώτερες από εκείνες που πρόσφερε προς τους εγχώριους.

Έτσι, κατά τον Αγγλο εμπειρογνώμονα Εδ. Λώ, το 1892 βρίσκονταν στα χέρια Ελλήνων της ημεδαπής, ελληνικά χρεώγραφα του εξωτερικού αξίας περίπου 60-80.000.000 χρ. φρ. Επιπλέον θα έπρεπε να προστεθούν τα χρεώγραφα που κατείχαν οι Έλληνες του εξωτερικού. Κατά τον Α. Ανδρεάδη, η συνολική αξία των χρεωγράφων που βρίσκονταν σε χέρια Ελλήνων ήταν ίση με 15% του συνολικού ποσού των δανείων ενώ κατ' άλλους το ποσοστό αυτό έφθανε στην πραγματικότητα ως 30%.

Η υπηρεσία του δημοσίου χρέους απορροφούσε ένα συνεχώς αυξανόμενο ποσό (σε εκ. δρχ.):

1861	1,2
1875	7,7
1877	8,5
1879	17,3
1881	20,3
1890	44,0
1892	55,0

Είναι προφανές ότι το δάνειο του εξωτερικού έγιναν τελικά ένας παράγοντας που συνέβαλε στη διεύρυνση (και όχι στην κάλυψη) του ελλείμματος και μέσω αυτής στην οικονομική χρεωκοπία του 1893. Με άλλα λόγια, τα δάνεια αντί να αναστείλουν την πτώχευση, την επέσπευσαν. Όμως από την άλλη πλευρά, ο Τρικούπης, χάρη στα δάνεια, πέτυχε κατά την «τρελή δεκαετία» (κατά την έκφραση του They), 1882-1892, να έχει στη διάθεσή του όλα τα απαιτούμενα χρηματοδοτικά μέσα ...

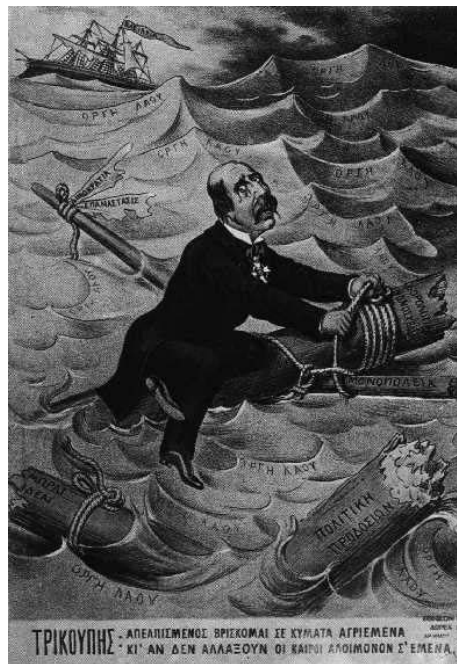
«Ακατανόητον μου φαίνεται πως μέχρι του 1890, οι ξένοι κεφαλαιούχοι εδείχθησαν τόσο πρόθυμοι να μας δανείσωσι τοσαύτα εκατομμύρια», γράφει ο Α. Ανδρεάδης. Πραγματικά, απορεί κανείς τι είδους εμπιστοσύνη ήταν αυτή που έδειχναν οι κύκλοι του κεφαλαίου σε ένα κράτος που είχε επανειλημμένα πτωχεύσει στο παρελθόν, που δεν παρουσίαζε καμιά οικονομική σταθερότητα προτιμήσεως των Ευρωπαίων υπέρ της οθωμανικής ακεραιότητας. Ο ίδιος ο Ανδρεάδης επικαλείται τρεις λόγους στην προσπάθειά του να εξηγήσει αυτό το «παράδοξο». Κατά πρώτο, αναφέρει την εμπιστοσύνη των ξένων προς τον Τρικούπη ... Και τέλος, ο ίδιος αναφέρει τον τρίτο λόγο, ο οποίος στην ουσία είναι

και ο μοναδικός: «οι Ευρωπαϊοί κεφαλαιούχοι παρεκινήθησαν να μας δανείσωσι τα εκατομμύρια των λόγω των επικρατούντων εκεί χαμηλών τόκων».

Έτσι, ο τόκος των δανείων ήταν σχετικά χαμηλός, γιατί την ίδια εποχή στην Ευρώπη ήταν κατά 4 με 5 φορές χαμηλότερος. Εξάλλου οι δανειστές, εκμεταλλευόμενοι την ανάγκη για κεφάλαια του ελληνικού κράτους, δέχονταν βέβαια μια μακροχρόνια διορία χρεωλυσίας (75-100 έτη), αλλά επέβαλλαν και μια τιμή εκδόσεως εξαιρετικά χαμηλή. Αποτέλεσμα ήταν ότι οι δανειστές με φαινομενικό τόκο 5% στην πραγματικότητα αποκαθιστούν το αρχικό τους κεφάλαιο σε λιγότερο από 10 χρόνια και τα συνεχιζόμενα τοκοχρεωλύσια ήταν γι' αυτούς καθαρό κέρδος. Έτσι, αν δάνειζαν την Ελλάδα το έκαναν γιατί οι άλλες λύσεις στον ευρωπαϊκό χώρο είχαν περιορισθεί. Τα δάνεια δεν έγιναν λόγω της εμπιστοσύνης τους προς την Ελλάδα, αλλά «παρά την έλλειψιν εμπιστοσύνης». Στόχος των δανειστών ήταν να έχουν αποκαταστήσει το κεφάλαιο τους το συντομότερο δυνατό χρονικό διάστημα, ώστε να απαλλαγούν έγκαιρα από τις αγωνίες που τόσο άφθονα τους πρόσφερε ένα κράτος σαν το ελληνικό.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΔ', σ. 79

ΕΙΚΟΝΑ

Ο ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ ΑΓΩΝΙΖΟΜΕΝΟΣ ΠΡΟΣ ΕΥΡΕΣΙΝ ΔΑΝΕΙΟΥ

Η χρηματοδότηση της ανορθωτικής προσπάθειας του Χ. Τρικούπη και του «ειρηνοπόλεμου» της κυβερνήσεως Θ.Δηλιγιάννη, το 1886, εξανάγκασε το ελληνικό δημόσιο να αποδυθεί σε αγώνα εξευρέσεως νέων πιστωτών.

Η πολιτική αυτή υπήρξε το κυριότερο αίτιο της πτωχεύσεως του 1893.

Επάνω: γελοιογραφία από το «Νέο Αριστοφάνη», που εικονίζει τον Τρικούπη σε εναγώνια αναζήτηση νέου δανείου (Αθήνα, Εθν. Ιστορικό Μουσείο).

ΠΗΓΗ 2

Η περίοδος 1924-1932 χαρακτηρίζεται όχι μόνο από τη διεθνή και την εσωτερική οικονομική κρίση, όχι μόνο από τις δυσκολίες για την εγκατάσταση των προσφύγων και των ακτημόνων, αλλά και από τη συρροή κεφαλαίων από το εξωτερικό προς την Ελλάδα. Η επέκταση του κρατικού τομέα στην οικονομία και η εμπέδωση του κρατικού παρεμβατισμού στηρίζεται στο μεγαλύτερο μέρος της στη χρηματοδότηση από το εξωτερικό. Παράλληλα, η κινητοποίηση των εγχώριων παραγωγικών δομών και η εκβιομηχάνιση, που σημειώνονται κατά τα έτη 1923-1928 και 1932-1936, οφείλονται επίσης, σε πολύ μεγάλο μέρος σε κεφάλαια που συρρέουν από το εξωτερικό.

Η εισβολή των ξένων κεφαλαίων στη χώρα κατά την περίοδο αυτή είναι πολύ σημαντικότερη σε όγκο και σε έκταση από εκείνη που σημειώθηκε στην εποχή του Τρικούπη. Κατά το διάστημα της «τρελής δεκαετίας», που οδήγησε στην τρικουπική πτώχευση, το σύνολο των δανείων είχε φθάσει τα 640 εκ. χρυσά φράγκα. Κατά τη νεώτερη χρηματιστική περιπέτεια, της δεκαετίας 1922-1932, που οδήγησε στην πτώχευση του 1932, το σύνολο των δανείων που συνάφθηκαν από το εξωτερικό έφθασε τα 1.022 εκ. χρυσά φράγκα. Και στις δύο περιπτώσεις το μέγεθος του εξωτερικού χρέους ήταν εξίσου υπέρογκο και αντιπροσώπευε περίπου το 150% του ετησίου ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος της χώρας.

Παρόλες τις δικαιολογημένες επικρίσεις που έχουν ασκηθεί κατά των όρων συνάψεως των δανείων και γενικότερα της δανειακής πολιτικής του ελληνικού κράτους, θα πρέπει από μια άλλη πλευρά να αναγνωρισθεί ότι τα δάνεια αυτά, έστω και υπό δυσμενείς για την Ελλάδα όρους, λειτούργησαν αντικειμενικά, ώστε να κινητοποιήσουν τις εγχώριες παραγωγικές διαδικασίες και να ευνοήσουν έτσι την οικονομική ανάπτυξη της χώρας στο μεσοπόλεμο. Συνέβαλαν στη δραστηριοποίηση της οικονομίας με δύο τρόπους: α) ως τοποθετήσεις, επενδύσεις, δημόσιο χρέος, επέφεραν την αύξηση της παραγωγής και της απασχολήσεως, την ανάπτυξη του κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία και τη διεύρυνση των αστικών κοινωνικών σχέσεων και β) οι τοκογλυφικές επιδιώξεις των δανειστών έφεραν το αντίθετο ακριβώς αποτέλεσμα: με την πτώχευση του 1932, η Ελλάδα όχι μόνο σταμάτησε τελείως τις διεθνείς πληρωμές της, αλλά και δεσμεύτηκε οριστικά στην οδό της οικονομικής αυτάρκειας, η οποία έδωσε νέα ώθηση στην εγχώρια αγορά και οικονομία.

Όμως, παρόλες τις συνθήκες της σχετικής αυτάρκειας και απομονώσεως από τη διεθνή αγορά, μετά ο 1932, όπως παρατηρεί και ο Ξ. Ζολώτας (1936), τα κεφάλαια από το εξωτερικό δε σταμάτησαν να συρρέουν. Το σύνολο των κεφαλαίων, καταθέσεων και αποθεματικών των τραπεζών δε σταμάτησε να αυξάνει στην Ελλάδα σε όλη την περίοδο του μεσοπολέμου ... Ποια ήταν λοιπόν η αιτία αυτών των κινήσεων του κεφαλαίου σε διεθνή κλίμακα;

Η ύφεση και κρίση του διεθνούς συστήματος μετά το 1920, περιορίζοντας την αγορά στα παραδοσιακά δυτικο-ευρωπαϊκά κέντρα του διεθνούς εμπορίου,

εξώθησε τα κεφάλαια στην αναζήτηση νέων αγορών για επενδύσεις ή τοποθετήσεις. Στην Ελλάδα, τα ξένα κεφάλαια δεν επενδύθηκαν μόνο και μόνο για να βοηθήσουν στην προσφυγική αποκατάσταση, αλλά επίσης για να εκμεταλλευθούν τις νέες ευκαιρίες που δημιουργούνταν με την αιφνίδια διεύρυνση της εγχώριας αγοράς. Η ανάπτυξη των δομών της εγχώριας αγοράς, η οποία επιτελέσθηκε στην Ελλάδα μετά το 1922 υπό την αιγίδα του κράτους, ήταν, στο βάθος, το κίνητρο που επέφερε στη χώρα τη συρροή με κάθε μορφή των ξένων κεφαλαίων. Η οικονομική σταθεροποίηση, που άρχισε από το 1924 στην Ελλάδα και κατέληξε στη νομισματική σταθεροποίηση του 1928 και στην εξυγίανση του πιστωτικού συστήματος, ήταν το κυριότερο επιχείρημα που έπεισε τους ξένους χρηματοδότες να τοποθετήσουν κεφάλαια στην Ελλάδα. Αυτό έγινε όχι μόνο με τη μορφή των προσφυγικών δανείων, αλλά και με δάνεια που απέβλεπαν στη χρηματοδότηση δημόσιων έργων, αποξηραντικών, υδρευτικών ή ακόμη στην επέκταση του οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου. Τα δημόσια έργα ήταν ένας χώρος για επικερδείς τοποθετήσεις κεφαλαίου, αφού η οικονομική γενικά δραστηριότητα αναπτυσσόταν όσο το ισοζύγιο πληρωμών και τα δημοσιονομικά διατηρούνταν σε ισορροπία. Παράλληλα, η ανάπτυξη της αγοράς και η βελτίωση του κλίματος των επενδύσεων προσείλκυσαν στην Ελλάδα, από τα μέσα της δεκαετίας 1920-1930, και ξένα ιδιωτικά κεφάλαια, είτε σε απευθείας παραγωγικές επενδύσεις είτε για τη χρηματοδότηση ελληνικών ιδιωτικών επιχειρήσεων ... Στην άλλη κατηγορία, δηλ. των άμεσων επενδύσεων, ανήκουν οι περιπτώσεις των ξένων εταιριών. Πάουερ, Ούλεν, Φαουντέισιον κλπ. που εγκαταστάθηκαν κατά τα χρόνια αυτά στην Ελλάδα. Υπήρξε δηλαδή μετά το 1924 μια γενική εισβολή του ξένου κεφαλαίου στη χώρα, και όχι μόνο για την αποκατάσταση των προσφύγων.

I.E.E., τ. ΙΕ', σσ. 335-336

Με βάση τα παραθέματα, την εικόνα και τις ιστορικές σας γνώσεις:

- α) Να παρουσιάσετε τα αίτια των επανειλημμένων δανεισμών των ελληνικών κυβερνήσεων και τις θετικές και αρνητικές συνέπειες τους στην εθνική οικονομία.
- β) Να διερευνήσετε τις σχέσεις των εξωτερικών και των εσωτερικών δανείων με τη πτώχευση του 1893 και την οικονομική κρίση του 1932.
- γ) Να εντοπίσετε τις διαφορές ανάμεσα στις δύο περιόδους δανείων.
- δ) Να εντοπίσετε τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στις επενδύσεις των εταιριών σε δημόσια έργα (Ούλεν, Πάουερ) και στα δάνεια από το εξωτερικό.

46.

ΠΗΓΗ

Η αξιοσημείωτη βιομηχανική ανάπτυξη κατά τα έτη 1923-1938 έφερε την Ελλάδα στην πρώτη θέση των βιομηχανικών επιδόσεων σε παγκόσμια κλίμακα (πλην της Ιαπωνίας και της ΕΣΣΔ) ...

Με άλλα λόγια, η ελληνική βιομηχανία αναπτύχθηκε σαν μια προοδευτική «υποκατάσταση των εισαγωγών». Αυτό επιβεβαιώνεται με τις μεταβολές που σημειώθηκαν στην σύνθεση και στην προέλευση των προμηθευτών της εγχώριας αγοράς: στα 1928 η ελληνική βιομηχανία κάλυπτε μόλις τα 58% των αναγκών της εγχώριας αγοράς βιομηχανικών ειδών, ενώ το 1938 είχε φθάσει να καλύπτει τα 78, 84%. Έτσι, η ελληνική αγορά έγινε λιγότερο εξαρτημένη από το εξωτερικό. Όμως και η ελληνική βιομηχανία έγινε περισσότερο ανεξάρτητη από το εξωτερικό, δεδομένου ότι η βιομηχανική χρησιμοποίηση αλλοδαπών πρώτων υλών από 43% του συνόλου των πρώτων υλών στη χώρα το 1928 μειώθηκε σε 25% το 1938 ... Οι εγχώριες πρώτες ύλες εκτοπίζουν τις εισαγόμενες από το εξωτερικό, τα εγχώρια βιομηχανικά προϊόντα εκτοπίζουν τα εισαγόμενα και η εγχώρια ζήτηση εκτοπίζει τη διεθνή. Αυτές ήταν οι προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες αναπτύχθηκε η ελληνική βιομηχανία στο μεσοπόλεμο ... Αναπτύχθηκαν έτσι ως επί το πλείστον οι κλάδοι της ελαφράς βιομηχανίας που ήταν συνδεδεμένοι με τις ανάγκες για άμεση κατανάλωση. Ο πιο αντιπροσωπευτικός κλάδος της ελληνικής εκβιομηχανίσεως κατά την περίοδο αυτή ήταν η κλωστοϋφαντουργία ... Ανάλογη αύξηση σημείωσε η παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος και ο κλάδος των οικοδομών ...

Με άλλα λόγια, η ελληνική βιομηχανία αναπτύχθηκε με βάση την ελληνική αγορά ασφαλώς, η ζήτηση όμως για ελληνικά προϊόντα συμπληρώθηκε από τις νέες αγορές που αναπτύχθηκαν στην περίοδο της διεθνούς κρίσεως, όχι στο κέντρο του διεθνούς συστήματος (Αγγλία, Γαλλία), αλλά σε παράκεντρες περιοχές (κεντρική Ευρώπη, Βαλκάνια, Μέση Ανατολή). Από αυτή την άποψη, η σχέση της ελληνικής αναπτύξεως με την πορεία του διεθνούς συστήματος φαίνεται ακόμη μια φορά ότι δεν ήταν ούτε παράλληλη ούτε γραμμική, αλλά αντίστροφη και αντιθετική. Τις παραδοσιακές αγορές αντικατέστησαν, αφενός οι νέες αγορές, με το μηχανισμό του clearing, και αφετέρου η αναπτυσσόμενη εγχώρια αγορά. Όμως ο μηχανισμός των συμψηφιστικών ανταλλαγών είχε σαν συνέπεια οι νέες παράκεντρες αγορές να μη λειτουργούν πια όπως οι παραδοσιακές: εφόσον οι διεθνείς πληρωμές ενεργούνταν, στα πλαίσια του clearing, με το ίδιο το νόμισμα της χώρας που έκανε τις εξαγωγές, είναι προφανές ότι οι συμψηφιζόμενες εμπορικές ροές διαμορφώνονταν με βάση όχι την αγορά, αλλά τα υπό συμψηφισμό μεγέθη. Για το λόγο αυτό, σε τελευταία ανάλυση, η μόνη πραγματική αγορά για την ελληνική βιομηχανία ήταν εγχώρια. Αυτό άλλωστε εξέφραζε το Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο (ΑΟΣ) του Κράτους στα 1939, όταν διαπίστωνε ότι «το κέντρο βαρύτητας δεν δύναται να είναι πλέον η έξωθεν της Ελλάδος πηγάζουσα ασταθής δύναμις, άλλαι πολλαπλαί δυνατότητες που περικλείει αυτή αύτη η χώρα».

Η βελτίωση του επιχειρηματικού κλίματος στην Ελλάδα μετά το 1922 και το 1923 ήταν αισθητή από κάθε άποψη. Ο Εμμ. Τσουδερός, Διοικητής της Τράπεζας της

Ελλάδος, σημείωνε στην ετήσια έκθεσή του το 1933 ότι μόνο τα προστατευτικά μέτρα του 1932 μαζί με την υποτίμηση της δραχμής είχαν επιφέρει μια γενική αύξηση της αξίας της βιομηχανικής παραγωγής κατά 10% ως 30% ...

Το ευμενές επιχειρηματικό κλίμα δεν ήταν μόνο συνέπεια του προσφυγικού ζητήματος και της διεθνούς κρίσεως, αλλά είχε διαμορφωθεί επίσης από μια σειρά μέτρων κυβερνητικής πολιτικής.

Η προστατευτική πολιτική στο μεσοπόλεμο θεμελιώθηκε αρχικά με το νόμο 2948 του 1922 και με το δασμολόγιο του 1926. Η προστασία αυτή προέβλεπε απαλλοτριώσεις κτημάτων για βιομηχανική χρήση, ορισμένες φορολογικές απαλλαγές των μερισμάτων βιομηχανικών μετοχών, και δασμολογικές ατέλειες για την εισαγωγή κεφαλαιουχικών μηχανημάτων ...

Η προστασία της ελληνικής βιομηχανίας δεν επρόκειτο να συστηματοποιηθεί παρά μόνο το 1931-1932. Όμως και στην περίπτωση αυτή, η προστασία δε θεωρήθηκε σαν ένας στόχος, αλλά σαν ένα μέσο για την αποκατάσταση της δημοσιονομικής και συναλλαγματικής ισορροπίας. Από αυτή την άποψη είναι χαρακτηριστικά τα λόγια του υπουργού Οικονομικών Γ. Καφαντάρη προς τους Έλληνες βιομηχάνους: «αδιαφορώ απολύτως δια την βιομηχανίαν και θεωρώ ως μοναδική χρησιμότητά της το ότι αυτή συντελεί εις την ύπαρξιν ενός δασμολογίου συλλέγοντος το ήμισυ των εσόδων του δημοσίου προϋπολογισμού».

Η προστασία της βιομηχανίας δεν ήταν αυτοσκοπός, αλλά μέσο για τη βελτίωση των συνθηκών του δημοσίου ταμείου. Και όμως, αυτή η ταμειυτική και συναλλαγματική επιδίωξη του κράτους επενεργούσε προστατευτικά πάνω στη βιομηχανία. Παράλληλα, τα ταμειυτικά κίνητρα επέφεραν την όλο και μεγαλύτερη παρέμβαση του κράτους στην οικονομία.

Τα μέτρα του 1931-1932 παρέδωσαν τα ηνία της εθνικής οικονομίας στα χέρια του κράτους και των οργάνων του. Η δραχμή υποτιμήθηκε, το συνάλλαγμα δεσμεύθηκε, οι εισαγωγές περιορίστηκαν ποσοτικά, οι δασμοί πολλαπλασιάστηκαν. Ολόκληρο το πολύπλοκο αυτό σύστημα για την εξασφάλιση της διεθνούς και της εσωτερικής ισορροπίας και της αξιοπιστίας του ελληνικού κράτους κατέληξε αφενός στο να ανεβαίνει τη δασμολογική προστασία συνολικά γύρω στο 50%-100% της αξίας επί των εισαγομένων και αφετέρου να αποκλείσει ρητά την εισαγωγή ορισμένων ειδών ή πέρα από ορισμένες ποσότητες.

Η εξέλιξη αυτή μετά το 1932 επιβεβαίωσε ότι στην Ελλάδα ο κεντρικός άξονας του σχηματισμού της εγχώριας αγοράς και παραγωγής ήταν το κράτος. Οι κρατικές πρωτοβουλίες ήταν αυτές που άνοιξαν με συνέπεια, έστω και έμμεσα, το δρόμο προς τη βιομηχανική ανάπτυξη. Μόνο που, εξαιτίας του εξαρτημένου χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας, η εκβιομηχάνιση παρέμεινε οργανικά εξαρτημένη από το κράτος, δεν απομακρυνόταν από αυτό, αλλά περιφερόταν μόνιμα γύρω του. Οι Έλληνες επιχειρηματίες δεν μπορούσαν να αναπτυχθούν χωρίς την κρατική υποστήριξη και στη συνέχεια πάντως παρέμειναν οργανικά εξαρτημένοι από αυτήν.

Ήδη στα 1929, ο πρόεδρος του Συνδέσμου Βιομηχάνων, Α. Χατζηκυριάκος, αξίωνε τη διαρρύθμιση του εξωτερικού εμπορίου από το κράτος, ως μια προϋπόθεση για την ιδιωτική βιομηχανική ανάπτυξη. Στην ουσία, το αίτημα αυτό προανήγγειλε τα μέτρα του 1932. Η κρατική παρέμβαση ήταν απαραίτητη για την προώθηση των δομών που θα στήριζαν οργανικά την εκβιομηχάνιση. Έτσι, κράτος και ιδιωτική επιχείρηση βρέθηκαν αναπόσπαστα συνδεδεμένα στην Ελλάδα.

Ι.Ε.Ε., τ. ΙΕ', σσ. 338-340

Λαμβάνοντας υπόψη σας το παράθεμα και το κείμενο του βιβλίου σας:

- α) Να τεκμηριώσετε την άποψη ότι «οι Έλληνες επιχειρηματίες δεν μπορούσαν ν' αναπτυχθούν χωρίς την κρατική υποστήριξη κατά τα έτη 1923-1938».
- β) Να αναλύσετε τη σχέση ανάμεσα στον κρατικό προστατευτισμό στο οικονομικό επίπεδο και στον κρατικό παρεμβατισμό (ολοκληρωτισμό) στο πολιτικό επίπεδο.

47.

ΠΗΓΗ 1

Οι πρόσφυγες

Η προσφυγιά κίνησε κι απλώθηκε σ' ολόκληρη την έκτασή της Ελλάδας, σαν το ποτάμι που ξεχείλισε και έχασε τη στράτα του, σαν το πεινασμένο κοπάδι ν' αναζητάει βοσκή. Οι καταυλισμοί και οι περιμαντρωμένοι χώροι δεν τη χωρούσαν πια και δεν την κρατούσαν. Ενάμισυ εκατομμύριο πεινασμένα στόματα... Ενάμισυ εκατομμύριο φτηνά χέρια... Ενάμισυ εκατομμύριο διψασμένοι άνθρωποι για δουλειά, για γαλήνη, για ελπίδα, τριγυρούσαν στους δρόμους της Ελλάδας με τα χέρια στις τσέπες της ανέχειας! Έβγαλε ο πρόσφυγας τη ζωή του στον πλειστηριασμό της φτήνιας όσο-όσο. Για ένα μεροκάματο στο εργοστάσιο. Για μια χούφτα καλαμπόκι στα χωράφια... Κι ήταν κι άλλες χιλιάδες που τράβηξαν κατά τα έλη, ατέλειωτα έλη και μιλιούνια κουνούπια. Είχαν γίνει οι άνθρωποι σαν την κίτρινη φυλή. Σωστοί κούληδες. Και τα «εγγειοβελτιωτικά έργα και η αποξήρανσις των ελών» κουδούνιζαν σε κάθε εκλογική περίοδο, το ίδιο κούφια κι άκαρπα όπως και η «αστική αποκατάστασις των προσφύγων».

Διδώ Σωτηρίου, *Οι νεκροί περιμένουν*.

[Πηγή: *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, τεύχος Γ', Γ' Λυκείου, σ. 197]

ΠΗΓΗ 2

Αντιμετώπιση του προβλήματος Αποκατάστασης των Προσφύγων από το κράτος
Στην Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων το ελληνικό δημόσιο παραχώρησε εκτάσεις 5.000.000 στρεμμάτων, αξίας 13.000.000 λιρών περίπου για να πραγματοποιήσει το έργο της αποκαταστάσεως. Οι εκτάσεις αυτές προέρχονταν από τις ακόλουθες πηγές: 1) δημόσιες γαίες, 2) απαλλοτριώσεις και

επιτάξεις ιδιωτικών γαιών βάσει και της αγροτικής μεταρρυθμίσεως και 3) ιδιοκτησίες των μουσουλμάνων που μεταφέρθηκαν στην Τουρκία.

.....
Για να ενισχυθούν οι προσφυγικές οικογένειες της υπαίθρου η επιτροπή και η κυβέρνηση διένειμαν πάνω από 245.000 ζώα και μεγάλες ποσότητες γεωργικών εργαλείων. Τα 2/3 των εξόδων της επιτροπής δαπανήθηκαν στη Μακεδονία με αποτέλεσμα να αναζωογονηθεί το τμήμα αυτό της Ελλάδος σε τέτοιο βαθμό, ώστε σύμφωνα με τις εντυπώσεις του John Campbell¹ το 1930, δυσκολευόταν κανείς να αναγνωρίσει το έρημο τόπο του 1923 -«εκεί που προηγουμένως έβλεπες τεράστιες ακαλλιέργητες εκτάσεις υπάρχουν σήμερα χωριά που ανθούν, γεμάτα ζώα και με φανερά τα σημάδια της ανέσεως, και σε μερικές περιπτώσεις της ευμάρειας ... Τα αποτελέσματα αυτά οφείλονται κυρίως στο θάρρος, την ενεργητικότητα, την εργατικότητα και τη δεκτικότητα σε νέες ιδέες που χαρακτηρίζουν και την πλειοψηφία των προσφύγων».

Ωστόσο, αν η εγκατάσταση των προσφύγων σε αγροτικές περιοχές, που αποτέλεσε και το κύριο έργο της Ε.Α.Π. και απορρόφησε το μεγαλύτερο μέρος των πόρων που διέθετε, πραγματοποιήθηκε με αρκετή επιτυχία, η εγκατάσταση στα αστικά κέντρα παρουσίασε πολύ μεγαλύτερες δυσχέρειες ...

Η εγκατάσταση στα αστικά κέντρα στοίχισε στην Ε.Α.Π. το 1/5 από ό,τι οι αγροτικές εγκαταστάσεις. Ως το τέλος του 1929 η επιτροπή είχε κτίσει 27.000 περίπου κατοικίες σε 125 νέους συνοικισμούς και το κράτος 25.000 κατοικίες, χωρίς να λυθεί το πρόβλημα της άθλιας διαβιώσεως σε αυτοσχέδιες τσίγγινες παράγκες 30.000 περίπου προσφυγικών οικογενειών. ...»

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΕ', σ.302.

ΠΗΓΗ 3

Η δεκαετία των πολέμων ανάμεσα στα 1912 και 1922 είχε αναστατώσει την οικονομία της Παλαιάς Ελλάδας. Η χώρα δεν είχε το χρόνο να αναπτύξει τα φτωχά, αλλά εν δυνάμει πλούσια εδαφικά της κέρδη. Η μαζική εισροή προσφύγων συνέβη σε μια περίοδο που τα ελληνικά δημόσια οικονομικά βαρύνονταν από στρατιωτικά έξοδα και που η Ελλάδα ήταν αποκλεισμένη από τις χρηματαγορές της Ευρώπης. Ήταν φανερό ότι η οικονομική ανασυγκρότηση μπορούσε να χρηματοδοτηθεί μόνο με τον εξωτερικό δανεισμό. Η διαδικασία ξεκίνησε με το πρσφυγικό δάνειο του 1924 από την Κοινωνία των Εθνών και συνεχίστηκε, μετά το διάλειμμα του Πάγκαλου, με περαιτέρω διαπραγματεύσεις μεταξύ της Κ.Τ.Ε. και των ελληνικών αρχών, καταλήγοντας σε μαζικές εισαγωγές ξένου κεφαλαίου και τεχνικής βοήθειας, από το 1928 και μετά.

Mark Mazower, Οικονομική πολιτική στην Ελλάδα, 1932-1936
στο: Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός,
Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 174.

---

¹ Εκπρόσωπος της Τράπεζας της Αγγλίας, μέλος της Ε.Α.Π.

Αφού μελετήσετε τα παραθέματα και λάβετε υπόψη τις σχετικές πληροφορίες του βιβλίου σας:

- α) Να παρουσιάσετε τις ενέργειες στις οποίες προέβη το ελληνικό κράτος για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της αποκατάστασης των προσφύγων.
- β) Να εκτιμήσετε την αποτελεσματικότητα των ενεργειών αυτών.

48.

ΠΗΓΗ

Οι μεγάλες επενδύσεις

Η ύφεση και κρίση του διεθνούς συστήματος μετά το 1920, περιορίζοντας την αγορά στα παραδοσιακά δυτικο-ευρωπαϊκά κέντρα του διεθνούς εμπορίου, εξώθησε τα κεφάλαια στην αναζήτηση νέων αγορών για επενδύσεις ή τοποθετήσεις. Στη Ελλάδα, τα ξένα κεφάλαια δεν επενδύθηκαν μόνο και μόνο για να βοηθήσουν στην προσφυγική αποκατάσταση, αλλά επίσης για να εκμεταλλευτούν τις νέες ευκαιρίες που δημιουργούνταν με την αιφνίδια διεύρυνση της εγχώριας αγοράς. Η ανάπτυξη των δομών της εγχώριας αγοράς, η οποία επιτελέστηκε στην Ελλάδα μετά το 1922 υπό την αιγίδα του κράτους, ήταν στο βάθος το κίνητρο που επέφερε στη χώρα μας τη συρροή με κάθε μορφή των ξένων κεφαλαίων. Η οικονομική σταθεροποίηση, που άρχισε από το 1924 στην Ελλάδα και κατέληξε στη νομισματική σταθεροποίηση του 1928 και στην εξυγίανση του πιστωτικού συστήματος, ήταν το κυριότερο επιχείρημα που έπεισε τους ξένους χρηματοδότες να τοποθετήσουν κεφάλαια στην Ελλάδα. Αυτό έγινε όχι μόνο με τη μορφή προσφυγικών δανείων, αλλά και με δάνεια που απέβλεπαν στη χρηματοδότηση δημόσιων έργων, αποξηραντικών, υδρευτικών ή ακόμη επέκταση του οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου. Τα δημόσια έργα ήταν ένας χώρος για επικερδείς τοποθετήσεις κεφαλαίου, αφού η οικονομική γενικά δραστηριότητα αναπτυσσόταν όσο το ισοζύγιο πληρωμών και τα δημοσιονομικά διατηρούνταν σε ισορροπία. Παράλληλα, η ανάπτυξη της αγοράς και η βελτίωση του κλίματος των επενδύσεων προσείλκυσαν στην Ελλάδα, από τα μέσα της δεκαετίας 1920-1930, και ξένα ιδιωτικά κεφάλαια, είτε σε απευθείας παραγωγικές επενδύσεις είτε για τη χρηματοδότηση ελληνικών ιδιωτικών επιχειρήσεων. Το ύψος του ιδιωτικού δανεισμού από το εξωτερικό, κατά την περίοδο 1922-1932 έφθασε περίπου τα 108 εκ. δολάρια, ήτοι το 20% του συνολικού (δημόσιου και ιδιωτικού) εξωτερικού χρέους. Στην άλλη κατηγορία δηλ. των άμεσων επενδύσεων, ανήκουν οι περιπτώσεις των ξένων εταιριών Πάουερ, Ούλεν, Φαουντέισιον κλπ. που εγκαταστάθηκαν κατά τα χρόνια αυτά στην Ελλάδα.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΕ', σ. 336.

Αφού μελετήσετε το παράθεμα και λάβετε υπόψη τις σχετικές πληροφορίες του βιβλίου σας:

- α) Να προσδιορίσετε τους λόγους οι οποίοι ευνόησαν τις επενδύσεις ξένων κεφαλαίων στην Ελλάδα μετά το 1922.

β) Να επισημάνετε τις συνέπειες των επενδύσεων αυτών στην οικονομική ζωή της χώρας.

49. Κάτω από ποιες συνθήκες σημειώθηκε:

- α) η αναδίπλωση του παροικιακού Ελληνισμού και η σύμπτυξή του στους χώρους γύρω από το Αιγαίο;
- β) η δυνατότητα για αστική ανάπτυξη στα Βαλκάνια και ιδίως στον ελλαδικό χώρο;

50. Οικονομικές και πολιτικές επιπτώσεις της ύπαρξης του θεσσαλικού προβλήματος.

51. Ποια γεγονότα θεωρείτε ως συμπτώματα μιας κοινωνικής δομής και ενός συστήματος διακυβέρνησης που δεν ανταποκρινόταν στις σταθερά αυξανόμενες κοινωνικές ανάγκες και στην πρόκληση πολιτικοποίησης των μαζών; (κατά την περίοδο 1910-1922);

52. Να αναφέρετε τα κοινωνικά προβλήματα που, θεωρείτε, κρίσιμα την περίοδο (1910-1922); (πρόβλημα γαιοκτησίας κλπ.)

Ποιες είναι οι συνθήκες εκείνες που όξυναν τις υφιστάμενες κοινωνικές πιέσεις και επέσπευσαν τη ρύθμιση του αγροτικού προβλήματος;